

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ
УКРАЇНКИ

Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності

На правах рукопису

ПАВЛУСЬ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

**ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК
ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС**

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»
за освітньо-професійною програмою
«Музейний менеджмент, культурний туризм»
Спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Науковий керівник: кандидат
історичних наук, доцент
Дмитренко А. А.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

Засідання кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-
аналітичної діяльності

Від _____ 2024 р.

Завідувачка кафедри проф. Гаврилюк С. В. _____

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Павлусь А. М. Об'єкти культурної спадщини Луцького району як туристичний ресурс. Кваліфікаційна робота на правах рукопису на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр». Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

Висвітлене територіальне розміщення об'єктів культурної спадщини Луцького району Волинської області (в межах 2020 року). Відповідно до типології Закону «Про охорону культурної спадщини», з'ясовано, що на території району є чотири види об'єктів, як потенційних ресурсів для включення до маршрутів культурного туризму: ландшафтні, архітектурні, історичні та археологічні. З'ясовано, що на даний час частина об'єктів включені до національного та місцевого Переліків пам'яток культурної спадщини. Окрім них, є об'єкти, які також можуть стати цікавими локаціями у маршрутах культурного туризму.

Показано, що ресурсом культурного туризму можуть бути ландшафтні об'єкти: лісові масиви, водні, геоморфологічні об'єкти. Цуманська пуца й заказники: «Чаруків» та «Воротнів», – включені і потенційні. Доволі чисельними є архітектурні об'єкти. Складено порівняльна таблицю пам'яток національного та місцевого значення. Виділено споруди, включені до туристичних маршрутів (церкви в Четвертні, Піддубцях, Олицький замок). Цікавими для туристів можуть бути пам'ятки у с. Сокіл, церква в с. Журавники та ін. Проаналізовано пам'ятки історії та археології, визначено їх туристичний потенціал. Наголошено на важливості зовнішніх маркерів цих об'єктів. До маршрутів культурного туризму включені пам'ятки історії (поле Берестецької битви) та археології (кургани міста Берестечка). Доведено, що Луцький район багатий на об'єкти культурної спадщини, які є і можуть бути локаціями культурного туризму.

Ключові слова: культурний туризм, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка, туристичні ресурси, туристичний маршрут, Луцький район.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ОБ'ЄКТИ АРХІТЕКТУРИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС	12
РОЗДІЛ 2 ОБ'ЄКТИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС	33
РОЗДІЛ 3 ЛАНДШАФТНІ ОБ'ЄКТИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС	46
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

Актуальність теми полягає в необхідності дослідження регіональних пам'яток різних видів. 2020 року Луцький район істотно збільшився, включивши й громади, які були у складі інших районів. Це дає нове поле для дослідження об'єктів культурної спадщини, їх розміщення та використання в культурного туризмі. На підтримку культури, креативних індустрій і туризму спрямований Указ Президента України (2020), який передбачає проведення міжнародних заходів у сфері туризму; промоції української культури і туристичного потенціалу України у світі та ін. [66]. У березні 2021 року Уряд затвердив «План заходів щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму», який передбачав реалізацію проєкту «туристичні магніти»; запровадити Єдиний туристичний реєстр; впровадити офіційний багатомовний туристичний портал; розвивати туристично-інформаційні центри, в'їзний та внутрішній туризм [54]. Дотепер не досліджувалися об'єкти культурної спадщини Луцького району в межах після 2020 р. зважаючи на розширення. Це актуалізує дослідження туристичного потенціалу Луцького району Волинської області та можливості участі громад у розвитку туризму.

Мета роботи – дослідити туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини Луцького району (архітектурні, історичні, археологічні, ландшафтні). Акцентувати увагу на об'єктах, які на тепер не входять до держаних та місцевих Переліків, простежити можливість їх включення до культурного туризму.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати архітектурні, історичні, археологічні та ландшафтні об'єкти культурної спадщини Луцького району;
- з'ясувати місце об'єктів культурної спадщини Луцького району в діючих маршрутах культурного туризму;

– визначити туристичну привабливість об'єктів культурної спадщини, не включених до туристичних маршрутів.

– з'ясувати, які об'єкти культурної спадщини можуть бути найпривабливішими для потенційних туристів.

Об'єктом дослідження є об'єкти культурної спадщини Луцького району. Дотримуємось типології об'єктів, запропонованих у Законі України «Про охорону культурної спадщини». Відповідно до наявних на території Луцького району об'єктів культурної спадщини, аналізуються археологічні, історичні, архітектурні та ландшафтні об'єкти культурної спадщини. Досліджується туристичний потенціал не тільки об'єктів культурної спадщини, занесених до державного та місцевого реєстрів – пам'ятки, а й об'єктів, які не мають охоронного статусу, але цікаві як туристичний ресурс.

Предмет дослідження – туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини Луцького району, їх використання і можливості включення до сфери туризму.

Стан наукової розробки проблеми. На сьогодні туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини Луцького району досліджений фрагментарно. Увагу дослідників привертала переважно тематика культурної спадщини: архітектурної [Жариков; Колосок; Мочкін; Шабала], археологічної [Баяк; Верба; Злаготорський; Кучинко; Панишко]; ландшафти [Мищенко; Павловська; Покогодна; Юровчик]. Ряд публікацій про туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини Луцького району належать автору [Павлусь]. Окремі дослідники вивчали новітні можливості функціонування туристичної галузі Волинської області в умовах децентралізації [Єрко; Зейко].

Джерельна база дослідження складається із кількох груп джерел. Першу групу складають нормативні документи: Закон «Про охорону культурної спадщини», який містить типологію об'єктів культурної спадщини, визначає поняття «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка» [60].

Указ Президента України (2020), спрямований на підтримку культури, креативних індустрій і туризму. Указ передбачає проведення міжнародних заходів у сфері туризму; промоції української культури і туристичного потенціалу України у світі та ін. [66]. «План заходів щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму», затверджений 2021 року Міністерством культури та інформаційної політики, передбачав реалізацію проєкту «туристичні магніти»; запровадити Єдиний туристичний реєстр; впровадити офіційний багатомовний туристичний портал; розвивати туристично-інформаційні центри, в'їзний та внутрішній туризм [54].

Важливим джерелом є Переліки пам'яток архітектури, історії, археології Волинської області, а також Перелік нововиядених об'єктів культурної спадщини Волинської області [52; 53].

Другу групу джерел складають матеріали сайтів краєзнавчого та туристичного спрямування, де знаходимо інформацію про певні об'єкти культурної спадщини або ж про туристичні маршрути [10; 11; 12; 13; 17; 23; 24; 25; 37; 38; 59; 67]. Сайти окремих громад містять інформацію про історію кожного із сіл, що входять до неї. В цьому плані вирізняється сайт Боратинської ТГ [6]. Використані сайти Волинської обласної та Луцької міської рад [37; 54; 58].

До третьої групи джерел відносимо карти пам'яток (зокрема, храмів, городищ); карту православних храмів Луцького району, складену автором [26]; схеми туристичних магнітів Волині, які проходять територією Луцького району [11]. Використання карт і схем сприяло кращому розумінню територіального розташування об'єктів культурної спадщини.

Наступну групу джерел склали інтернет-матеріали, які містять матеріали про ті чи інші об'єкти культурної спадщини Луцького району [8; 16; 20; 30; 64; 65;].

Важливу роль у написанні роботи відіграли особисті обстеження автора, які проводились в різних селах району. Упродовж кількох років здійснювались піші, велосипедні та автомобільні міні-експедиції по селах району саме з метою вивчення культурних цінностей, наявних на їх території.

Було використано такі **методи дослідження**:

- 1) описовий метод – характеристика сучасного стану пам'яток;
- 2) метод індукції – визначення загального стану туристичних ресурсів району, опираючись на отриману характеристику від усіх досліджених пам'яток;
- 3) метод порівняння в синхронії та діахронії – визначення різниці в розвитку туристичних ресурсів пам'яток Луцького району в наш час та тенденції змін стану пам'ятки протягом років її існування;
- 4) метод систематизації – встановлення кількості пам'яток певних видів відповідно до громад в яких вони розташовані.

Територія дослідження. Луцький район Волинської області – нова адміністративна одиниця, утворена Постановою Верховної Ради України Про утворення та ліквідацію районів у 2020 р. Після адміністративної реформи його площа збільшилась у п'ять разів та складає 5281,4 км². До складу району входять п'ятнадцять територіальних громад: Берестечківська міська, Боратинська сільська, Городищенська сільська, Горохівська міська, Доросинівська сільська, Ківерцівська міська, Колківська селищна, Копачівська сільська, Луцька міська, Мар'янівська селищна, Олицька селищна, Підгайцівська сільська, Рожищенська міська, Торчинська селищна, Цуманська селищна територіальні громади [52]. Луцький район розвинений з точки зору інфраструктури, промисловості, має найбільшу чисельність населення серед районів Волинської області. За рівнем туристичного потоку з ним конкурує Ковельський район, до складу якого входить Шацький національний природний парк із системою поліських озер. Велику роль у

розвитку адміністративної одиниці відіграє центр області – місто Луцьк. Навколо нього сконцентровано основні ділові, промислові, культурні, осередки Волинської області. Місто не входить до складу району, тому його варто розглядати окремо. Визначення культурної спадщини як туристичних ресурсів Луцька є окремою темою для дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше досліджено туристичні ресурси оновленого Луцького району. Проаналізовано туристичний потенціал архітектурних історичних, археологічних та ландшафтних пам'яток та об'єктів культурної спадщини Луцького району. Аргументовано важливість некрополів як пам'яток історії. Показано розташування об'єктів по громадах району. Досліджено залученість культурної спадщини Луцького району до туристичних маршрутів. Запропоновано потенційні туристичні маршрути, які можуть реалізовуватись на території Луцького району. Складено та запатентовано «Карту православних храмів Луцького району». Луцький район акумулює в собі цінні природні, історичні, культурні багатства.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали роботи можуть використовуватись туристичними організаціями та індивідуальними мандрівниками для прокладання туристичних маршрутів Луцьким районом. Дослідження буде корисне територіальним громадам для кращого розуміння своєї культурної спадщини, створення туристичних локацій та проведення пам'яткоохоронної роботи. Для громадськості робота корисна як своєрідний путівник об'єктами культурної спадщини Луцького району. Одержані результати привертають увагу до проблем розвитку культурного туризму в регіоні. Основні положення роботи стануть корисними при вивченні пам'яткознавства, культурного туризму та ін. Окрім того:

1) Територією Горохівської та Мар'янівської громад прокладений **туристичний маршрут** «Перлини Волинської височини», розроблений автором роботи.

2) **Створена авторська «Карта православних храмів Луцького району Волинської області, які мають статус пам'яток архітектури національного значення»:** патент 119527 Україна. №05037/АП/23; заявл. 2.05.2023; опубл. 5.06.2023 року.

3) У **сервісі Google Maps** Павлусем Андрієм створено мітки на місці знаходження пам'яток архітектури, історії, археології. Це робиться для того щоб їх швидко можна було знайти всім бажаючим і прокласти до них маршрут. Створено мітку Миколаївського храму с. Охлопів, городища у с. Горзвин, пам'ятного знаку у с. Чаруків та ін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи доповідалися:

- 1) **При вивченні окремих тем освітнього компоненту «Культурний туризм».**
- 2) **На конференціях і круглих столах:**
 1. Україна у світовому геополітичному та культурному просторі: Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів. (Луцьк, 21 травня 2021 року).
 2. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: IV Міжнародна науково-практична конференція (Луцьк, 21 листопада 2021 року).
 3. Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень: XVI Міжнародна науково-практична конференція. (Луцьк, 23 травня 2022 року).
 4. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: VI Міжнародна науково-практична конференція. (Луцьк, 11 листопада 2022 року).
 5. Актуальні питання музеєзнавства, пам'ятокознавства: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачєво ,31 березня 2023 року)

6. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: VII Міжнародна науково-практична конференція (Луцьк, 10 листопада 2023 року).

7. Любартівські читання (Луцьк, 23 травня 2023 року).

8. Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: XI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (Переяслав, 4 березня 2024 року).

9. Україна у світовому просторі: минуле і сучасність : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. (м. Луцьк, 22 травня 2024 року).

5) Публікації:

1. Туристичний маршрут вихідного дня: село Несвіч та околиці. *Україна у світовому геополітичному та культурному просторі: Зб. мат. Всеукраїнської наук.-пр. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 21 травня 2021 р.)* Луцьк, 2021. С. 125–127.

2. Експозиція Музею історії сільського господарства Волині. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.практ. конф. (11 листопада 2021 р.) / відп. ред. Голуб Г.С., Зінченко М. О.* Луцьк, 2021. С. 482–484.

3. Об'єкти культурної спадщини села Чаруків Волинської області як ресурс культурного і екологічного туризму. *Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень.* Матеріали XVI Міжн. наук.-пр. конф. Луцьк, 2022. С. 138–141.

4. Православні храм Луцького району, що мають статус пам'ятки архітектури національного значення в туристичних маршрутах. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 11 листоп. 2022.* Луцьк, 2022. С. 419–421.

5. Пам'ятні хрести Городищенської громади Волинської області як об'єкти нерухомої культурної спадщини і ресурс культурного туризму.

Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів VII Міжнар. Наук. практ. конф. (10 листопада 2023 р) / відп. ред. Голуб Г. С., Зінченко М. О. Луцьк, 2023. С. 472–474.

6. Залучення православних храмів Луцької територіальної громади до туристичних маршрутів. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVIII. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 331–338.

7. Перспективні напрямки розвитку мережі туристичних та екскурсійним маршрутів Луцького району. *Волинський музейний вісник* : Науковий збірник : Вип. 13. / упоряд. Є. І. Ковальчук. Луцьк: ПП «Волинська друкарня» 2023. С. 134–137.

8. Ландшафтні ресурси Луцького району Волинської області як об'єкти культурного туризму. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XI Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф. (м. Переяслав, 4 березня 2024 р.). Переяслав, 2024. Вип. 40. С. 91–93.

9. Павлусь А. Некрополі Луцького району як потенційні пам'ятки історії та ресурс культурного туризму. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність* : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. Луцьк, 2024. С. 284–287.

РОЗДІЛ 1

ОБ'ЄКТИ АРХІТЕКТУРИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

Для туристичних агентств, приватних екскурсоводів звично проводити маршрути та будувати екскурсії історико-культурними пам'ятками. В першу чергу тому, що їхня історія більш відома. Туристи легше сприймають історію, архітектурні стилі, легенди та простір який утворює об'єкт. Для деяких регіонів України такий тип ресурсів є ключовим у формуванні туристичного продукту. На території Луцького району також є громади із переважанням історико-культурних ресурсів над природними чи соціально-економічними, про них йтиметься нижче [55].

На території Луцького району офіційно визначені 231 пам'ятка історії, 141 пам'ятка архітектури, з них 59 – національного значення, 837 пам'яток археології, з яких 748 нововиявлені, та 11 об'єктів монументального мистецтва [33].

Не всі пам'ятки в наш час можна використовувати в туристичній сфері. Історію кожної пам'ятки треба досліджувати і визначати ті ознаки та факти, які можуть бути застосованими в туризмі.

Архітектурні туристичні ресурси Луцького району складають основу його туристичного потенціалу. До цього виду пам'яток належать: культові, житлові, адміністративні, господарські історичні споруди, палаци, замки, архітектурні ансамблі.

Зі 141 пам'ятки архітектури православні храми складають більшість, а саме 85 об'єктів без урахування дзвіниць, брам та інших храмових споруд. Разом із ними пам'яток буде налічуватись 109. В деяких випадках поєднання складає ансамбль. Це становить 77% від усіх об'єктів району, що мають

охоронний статус. Причому, це число без урахування культових споруд інших конфесій, які також представлені серед пам'яток (див. Додаток Б.1).

Як видно зі статистики, культові споруди відіграють найбільшу роль серед всіх архітектурних пам'яток, які належать до туристичних ресурсів. В Луцькому районі поширені православні храми (дерев'яні та муровані). Трапляються пам'ятки, що засвідчують проживання в цих краях представників інших національностей: поляків (костели, палаци, замки), німців (кірхи), євреїв (синагога). Важливо зазначити, що в Луцькому районі збережені унікальні об'єкти, які внесені до охоронного списку та є нетиповими не тільки в межах району, області, а й в межах всієї України.

Зазначимо, що зараз громади відіграють важливу роль у розвитку місцевих ресурсів, у т. ч. туристичних. Від них залежить, в якому стані буде пам'ятка, чи вчасно будуть виконані реставраційні, ремонтні роботи, чи буде прибраною територія навколо неї, чи може бути споруда доступною для відвідувань в будній день та багато іншого [19]. Тому і надалі буде звертатись увага на зовнішній стан пам'ятки: чи не зроблені ремонти, які псують пам'ятку, чи перебуває вона в хорошому стані. Основою цих висновків стануть актуальні фотознімки із відкритих джерел та наші власні спостереження.

Варто почати аналіз об'єктів згідно з їхнім розташуванням у таблиці Додатку. Б.1. Згадування пам'яток кожної громади буде виконуватись за хронологічним способом від найстарішої до наймолодшої. Якщо вік невідомий, то вони будуть розміщуватись в довільному порядку між пам'ятками, які споруджені в приблизний час, коли будувались об'єкти з невідомим датуванням.

Пам'ятки Берестечківської громади. На території цієї адміністративної одиниці знаходяться два дерев'яні храми зі статусом пам'ятки національного значення.

Старіший із них збережений у селі Кутрів – Георгіївська церква 1761 року та дещо молодша Михайлівська церква села Смолява 1783 року побудови. Вони виконані у традиційному для Волині архітектурному стилі дерев'яних православних церков.

Храми зі статусом місцевого значення представлені такими пам'ятками:

Покровська церква села Диковини, споруджена в 1715 або 1720 році в селі Бужани і перевезена на це місце в 1920 році.

Церква Різдва Богородиці села Гумнище. Вона постала 1785 року у волинському традиційному стилі. Вона розташована на компактній сільській площі, що сприяє її сприйняттю як туристичного об'єкта. Храм майже не піддавався ремонту, тож виглядає автентично.

Миколаївська церква в селі Новостав датується 1840 роком. Є зразком епархіального стилю, який замінив традиційну архітектуру не тільки Волині, а й всієї України (окрім земель в складі Австро-Угорщини) в XIX та на поч. XX ст. Такі храми часто можуть не мати архітектурної цінності, але найкращі з них вміщені до списку пам'яток. Ця споруда має хороший стан збереження та доволі давня, як для цього стилю [16].

Церква святого Миколая в селі Колмів споруджена 1879 року в епархіальному стилі, але з безверхим вирішенням нави. Вона має хороший стан збереження, також відсутні сучасні перебудови.

Покровський храм села Перемиль споруджений 1880 року у синодальному стилі, добре збережений. Цей населений пункт є літописним містом і в його центрі є городище, що утворює із церквою та місцевим рельєфом історичний ландшафт [27; 62].

В Берестечківській громаді муровані храми є лише серед пам'яток місцевого значення. Найстарішою серед них є Георгіївська церква села Піски. Вона постала у 1869 році. Вона має унікальний ансамбль із в'їзною брамою, дзвіницею та огорожею по всьому периметру церковної території.

У місті Берестечку з 1910 року і до 2000-их років споруджувалась одна із найбільших культових споруд України – Троїцький собор. Його видно далеко за межами міста і він складає важливу частину його історичного ландшафту на рівні з іншими пам'ятками.

У селі Мерва збережена церква Різдва Богородиці 1923 року. Вона не має достатньої архітектурної цінності. Її зовнішній вид значно змінений.

В м. Берестечку збережений римо-католицький храм – Троїцький костел, споруджений 1711 року. До сьогодні він знаходиться у стані пустки, але не критичної для потенційної відбудови, не використовується жодною релігійною громадою. У поєднанні з Троїцьким собором створює значний історико-архітектурний туристичний ресурс. Їх доповнюють інші пам'ятки міста. До них належать всі інші об'єкти, що внесені до списків пам'яток цієї громади. Всі вони знаходяться в межах міста, як, наприклад, каплиця Святої Теклі. Вона знаходиться на околиці міста за межами приватних будинків у полі. Каплиці такого типу є рідкістю і не трапляються на Волині. Також поруч зведена усипальниця князя Олександра Пронського, що був аріанином. Між пам'ятками близько кілометра і вони складають поєднання різнорідних об'єктів, які до того ж схожі між собою.

Повертаючись в центр міста, варто згадати про синагогу. Побудована у 1885 році, після Другої світової війни вона була перебудована та втратила свій історичний вигляд. Неподалік від костелу знаходиться палац Плятерів, зараз в його стінах психо-неврологічна лікарня, тому він частково перебудований. Але досі існує дворик, парк, тому пам'ятка не втрачена повністю. Також на міському кладовищі стоїть велика каплиця Рациборських, що зведена у 1854 році.

Таким чином, Берестечківська громада має достатньо архітектурних пам'яток, що є туристичним ресурсом і які можна використовувати в туристичній сфері.

Пам'ятки Боратинської громади. Вона має у своєму складі чотири пам'ятки архітектури. Із них одна зі статусом національного значення. Все це діючі православні храми.

Церква Воздвиження Чесного Хреста в селі Коршів 1777 року побудови має статус пам'ятки національного значення. Мурована вона у формі куба із дзвіницею та огорожею. Розташована недалеко від злиття річок Полонки і Черногузки та від пам'яток сіл Луцької громади.

В сусідньому селі Баїв знаходиться храм зі статусом місцевого значення – Успенська церква 1875 року. Дерев'яна, виконана у синодальному стилі. В останні роки відремонтована із порушенням історичних форм. Сусідня до неї споруда Музей меду включений до туристичного маршруту № 6 туристичних магнітів Волині, тому церква може складати із ним спільну локацію [14].

У селі Промінь знаходиться дерев'яна Михайлівська церква 1885 року, споруджена в синодальному стилі. Збережена без значних перебудов. В селі Озеряни Успенська церква 1920 року побудови була споруджена як кірха чеських поселенців. Зараз використовується як православний храм. Ці пам'ятки не включені до туристичних маршрутів. У селі Боратин є ідентична за формою кірха, яка також зараз перетворена в православну церкву, але вона не має статусу пам'ятки.

Пам'ятки Городищенської громади. На території Городищенської громади збережено п'ять пам'яток архітектури. Всі із них це православні храми. Єдина пам'ятка зі статусом національного значення знаходиться в селі Несвіч. Це Михайлівська церква 1771 року із дзвіницею. Вона зберегла оригінальні форми волинської дерев'яної архітектури, без сучасних прибудов. Проте до туристичних маршрутів не входить [46].

Пам'ятки місцевого значення представлені чотирма об'єктами. Церква Бориса і Гліба в селі Шклинь. Збудована 1864 року у волинському традиційному архітектурному стилі. Проте в ХХІ ст. її оббили фальшбрусом

та прибудували бабінець (притвор – західна частина храму, відділена від нави та вітваря) зі скляних панелей. Таким чином, пам'ятка повністю втратила оригінальний вид та історичну цінність. Ідентична ситуація щодо церков святих Петра і Павла 1883 року в селі Жабче і Троїцької церкви 1920 року села Городище. Така діяльність підводить до питання, чи справді ці пам'ятки вже є цінними. І чи можуть вони вважатись повноцінним туристичним ресурсом. Мурована церква Воздвиження Чесного Хреста села Угринів споруджена 1854 року. Має добрий стан збереження, розташована разом із дзвіницею того ж періоду побудови.

Пам'ятки Горохівської громади. На території Горохівської міської громади зареєстровано одинадцять пам'яток архітектури. Всі вони православні церкви, дерев'яні та муровані. До пам'яток національного значення належать чотири із них. Церква Зачаття святої Анни в селі Підбереззя збудована 1645 року у традиційних архаїчних волинських формах. Вона є найстарішою з усіх дерев'яних церков району. Має хороший стан збереження за винятком восьмерика та дахів, які оббиті новими сучасними, неприродними для пам'ятки матеріалами. Преображенська церква в селі Квасів зведена 1765 року в стилі волинської традиційної архітектури. До сьогодні існує в автентичних формах. Храм Воздвиження Чесного Хреста села Вільхівка споруджений 1782 року в стилі волинської традиційної архітектури. Миколаївська церква села Охлопів споруджена 1638 року. Вважається першим прикладом перенесення форм дерев'яного храму у мурований. споруда добре збережена.

В Горохівській громаді нараховується сім пам'яток місцевого значення. Жодна із них не входить до туристичних маршрутів. Найстарішим храмом є Введенська церква в селі Печихвости. Постала 1708 р. у традиційному волинському стилі, дерев'яна. В наш час значно ремонтвана з використанням фальшбрусу та позолоти. В сусідньому селі Миркові знаходиться Михайлівська церква 1750 року, дерев'яна, виконана у

традиційних волинських формах. Її привабливістю є оригінальний вигляд, відсутність перебудов. У селі Новосілки знаходиться Преображенська церква 1765 року, збудована у традиційному волинському стилі, дерев'яна, безверха. Вона зачинена та використовується кілька разів на рік. Церква Різдва Богородиці села Ковбань датується 1902 роком. Дерев'яна, виконана у синодальному стилі.

Велику частину пам'яток складають муровані храми. Найстарішою серед них є Миколаївська церква села Скобелка. Збудована громадою в 1814 році у стилі класицизму. До сьогодні зберіглась без істотних перебудов. В сусідньому Горохові, центрі громади, в середмісті розташований Вознесенський храм. Зведений 1844 року у стилі класицизму, як і попередній, збережений без перебудов. Унікальна для регіону церква знаходиться в селі Журавники. Дмитрівський храм зведений 1902 року місцевим поміщиком. Виконаний у популярному на той час стилі зі стінами без покриття цегляної кладки та з мавританськими елементами декору. Також це найбільший храм громади як за площею, так і за висотою.

Оглянуті пам'ятки архітектури, що розташовані в Горохівській громаді, представляють різні напрями храмового будівництва Волині. Пам'ятки в селі Журавники та місті Горохові об'єднані туристичним маршрутом автора «Перлини Волинської височини». Інші об'єкти мають перспективу бути залученими до маршрутів культурного туризму: і до офіційних «Туристичних магнітів», і до маршрутів приватних організацій.

Пам'ятки Доросинівської громади. Розташована на північному заході Луцького району. До її складу входить дві пам'ятки архітектури. Це два дерев'яні православні храми зі статусом пам'яток національного значення. В селі Щурин – Михайлівська церква 1661 року побудови, має традиційну волинську архітектуру з перебудовами 1767 року. До нашого часу існує без значних змін. В селі Доросині церква святого Луки зведена у XVIII ст. у

волинському стилі. Має прибудовану пізніше дзвіницю. Але загальний історичний вигляд споруда зберегла.

В селах Береськ, Вічині та Ворончин також є історичні дерев'яні храми. Вони не внесені до реєстру пам'яток, хоч і можуть входити до туристичної сфери. Ці об'єкти пов'язані із природними пам'ятками в зазначених населених пунктах.

Пам'ятки Ківерцівської громади. Тут збережено шість пам'яток архітектури. Серед них чотири православні храми, один костел та одна кірха. Зі статусом пам'ятки національного значення є один об'єкт – православна Михайлівська церква в селі Омельне. Споруджена із дерева у 1776 році у традиційних волинських формах із елементами поліського сакрального стилю. Її історичний вид не змінився за винятком оновленого яскраво синього даху.

До пам'яток місцевого значення належить Покровська церква села Озеро. Зведена в 1900 році над місцевим карстовим озером. Про поєднання цих об'єктів зазначалось у попередньому розділі. Споруда має хороший стан збереження, виконана у синодальному стилі з багатим оздобленням верхів. У селі Журавичі до пам'яток віднесена дерев'яна Миколаївська церква 1925 року побудови. Зведена в стилі історизму з елементами українського модерну. У ході сучасних ремонтів її стіни утепили, змінивши їхній вид.

У селі Тростянець збережена Троїцька церква 1650 року. Вона мурована у формі оборонних церков із товстими стінами та вікнами-бійницями. Має хороший стан збереження, але не автентичну покрівлю даху та стін. Як туристичний ресурс вона корисна своєю історією та рідкісною архітектурою. Входить до туристичного маршруту проєкту «Екскурсія з істориком».

Костел Пресвятого Серця Ісуса в місті Ківерці споруджений у 1933 році в стилі історизму. З 1993 використовується римо-католицькою громадою. Має хороший стан збереження та оригінальний вигляд [36].

У селі Завітне розміщується споруда євангелічно-лютеранської кірхи німецької колонії Вінцентівки. Мурована 1929 року у типових формах двосхилих, безверхих німецьких церков. Зараз використовується православною громадою. Має хороший стан збереження, але з надбудованим куполом.

Пам'ятки Колківської громади. Вона включає в себе населені пункти півдня колишнього Маневицького району. В складі громади нараховується вісім пам'яток архітектури. З них одна дерев'яна та чотири мурованих церкви, а також три дзвіниці.

Дерев'яний храм святого Іоанна Богослова у селі Ситниця датується XVIII ст. Належить до пам'яток місцевого значення. Має архітектуру, що притаманна для поліського регіону України, Польщі та Білорусі. Збережена у хорошому стані без осучаснень та змін у формах.

В громаді є одна пам'ятка із охоронним статусом національного значення. Це Преображенська церква села Четвертня. Мурована 1604 року при монастирі в часи, коли це село було родовим гніздом князів Четвертинських. На території пам'ятки поховані представники цього роду. Храм оборонного типу з товщиною стін у два метри. Входить до туристичного маршруту проєкту «Екскурсії з істориком».

В селі Боровичі у 1930 році споруджена церква Різдва Богородиці. Побудована в стилі традиційної архітектури та українського модерну. Належить до пам'яток місцевого значення, але її зовнішній вигляд змінено сучасними ремонтами.

Найстарішим храмом Колківської громади зі статусом пам'ятки місцевого значення є мурована Хрестовоздвиженська церква. Споруджена 1825 року в стилі класицизму. До нашого часу вона дійшла зі змінами: до Першої світової війни її вершив один купол, а зараз п'ять у непритаманній формі та із позолотою. Климентіївська церква села Старосілля біля Колок

датується 1933 роком. Збудована у традиціях синодальної архітектури з використанням українського модерну.

У 2008 році в селі Криничне згоріла дерев'яна Дмитрівська церква XVIII ст. Залишилась цілою дерев'яна дзвіниця того часу побудови. Зараз вона є пам'яткою архітектури місцевого значення [18].

За винятком церкви в селі Четвертня, жодна із цих пам'яток не входить до сфери культурного туризму.

Пам'ятки Копачівської громади. У своєму складі громада має дві пам'ятки архітектури. Одна із них має статус національного значення, знаходиться в адміністративному центрі громади. Це Поштова станція на шляху Ковель – Луцьк – Рівне. В межах Волинської та Рівненської областей такі ж станції збереглись в багатьох селах. Зазвичай вони збережені із незначними змінами та використовуються у різних цілях. Копачівська станція, будучи пам'яткою архітектури, у 2023 році піддалась незаконному ремонту та прибудові ганку до головного входу. Роботи здійснювались власниками пам'ятки – приватними особами. Тому зараз споруда втратила історичний вигляд [64].

Пам'ятка зі статусом місцевого значення знаходиться в селі Підгірне. Це Параскевинська церква, споруджена 1787 року у волинському традиційному стилі. За невеликими формами більше нагадує каплицю, ніж повноцінний парафіяльний храм. Має хороший стан збереження без перебудов та ремонтів.

Пам'ятки Луцької громади. Представлена порівняно великою кількістю пам'яток архітектури. На її території зареєстровано п'ять об'єктів зі статусом національного значення і десять пам'яток місцевого значення.

До перших належить Успенська церква в селі Шепель та комплекс пам'яток Жидичинського монастиря. Шепельська церква дерев'яна, споруджена 1781 року у традиційному волинському стилі сакральної архітектури. Вона добре збережена, має прибудовану в XIX ст. дзвіницю, яка

своїми формами та, особливо, завершенням не псує оригінальний вигляд пам'ятки. Важливим є розташування храму на руському городищі літописного міста Шеполя, що існувало в XI–XIII ст. [45]. Церква споруджена значно пізніше, але тут може простежуватись спадковість місця розташування сакральної споруди, що є окремою темою археологічних досліджень. Пам'ятка залучена до туристичних маршрутів Волинського обласного центру національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства (далі – ВОЦНПВТК) разом із іншими об'єктами в сусідніх селах [10; 42].

Жидичинський монастир складається із трьох споруд: Миколаївської церкви, дзвіниці та будинку митрополита. Миколаївський центральний храм монастиря збудований 1723 року, коли монастир був греко-католицьким. І дзвіниця, і будинок митрополита датуються тією ж епохою [51]. Важливим фактором використання комплексу як туристичного ресурсу культурного туризму було створення в 2019 році на його території інформаційно-туристичного центру. Він надає туристам інформаційну допомогу, працює як місце відпочинку, тут продається сувенірна продукція та напої [74]. Це єдиний подібний центр на території Луцького району (за виключенням міста Луцька). Завдяки йому, Жидичинський монастир працює як реалізований туристичний ресурс.

До пам'яток архітектури зі статусом місцевого значення належать десять об'єктів. Серед них шість дерев'яних православних храмів, два муровані та два будинки різного призначення.

Найстаріша дерев'яна церква Луцької громади знаходиться в селі Буків. Освячена в честь Воздвиження Чесного Хреста у 1764 році. Виконана у стилі волинської сакральної архітектури. Добре збережена без перебудов та осучаснень. Василівська церква села Боголюбів постала 1863 року. Виконана у поєднанні традиційної та синодальної архітектури. Верхи дзвіниці та восьмерик оббиті сірою бляхою, в іншому храм зберіг історичний вигляд.

Церква Іоанна Богослова в селі Сьомаки зведена 1875 року у стилі історизму. В останні кілька років вона піддається згубному ремонту – замінена покрівля із сірої на вишневу та перефарбовуються стіни. Миколаївська церква в селі Городок зведена 1890 року у синодальному стилі. Вона виступає прикладом збереження автентичності та ремонту, який не змінив її історичного вигляду.

Два дерев'яні храми споруджені у ХХ ст. Перший – Параскевинський у селі Милуші, його архітектура проста з двосхилим дахом та декоративним верхом. Точна дата його побудови невідома. У селі Прилуцьке церква Іоанна Предтечі збудована 1932 року. Вона спроектована архітектором Сергієм Тимошенком у притаманному йому стилі українського архітектурного модерну. Він поєднував у храмах традиційні форми із сучасними на той час.

В іншому кінці села Прилуцького на його східній окраїні збережено руїни неоготичного двору Пьотровських. Зараз від нього залишилась лише одна третина. Стан пам'ятки викликає занепокоєння через повне запустіння. Споруда має вигляд чотирьох стін без даху. Проте, до пам'ятки звертається увага громадськості шляхом організації біля неї заходів, що присвячені уродженці садиби польській актрисі Габріелі Запольській (Пьотровській) [1; 34]. Загалом, споруда не числиться серед пам'яток, але має хороші перспективи існування та використання туристичних ресурсів.

Муровані храми громади представлені двома пам'ятками. В селі Озденіж знаходиться церква Казанської ікони Богородиці. Вона будувалась із 1792 року та освячена 1885 року. Має синодальну архітектуру та унікальні форми ротонди. У храмі проводиться традиційне щорічне святкування на Десяту п'ятницю після Пасхи. Така традиція пов'язана із вшануванням Озденізької ікони Божої Матері типу «Одигітрія». Церква Собору Пресвятої Богородиці в селі Забороль зведена 1920 року у синодальній архітектурі, має великі та грубі форми. Ззовні у хорошому стані, без значних змін.

У Заборолі розташована громадська будівля початку ХVІІІст., що входить до пам'яток місцевого значення. Виникає припущення, що це

частина резиденції Чарнецьких гербу Прус III. Споруда має вигляд двоповерхового будинку, що стоїть на території ферми. Пам'ятка втратила зовнішні оздоблення внаслідок минулих перебудов [1]. В культурному туризмі не застосована. Житловий будинок у селі Одеради датується кінцем XIX ст. Мав статус пам'ятки місцевого значення. Достеменно не відомо, що з ним сталося, але до сьогодні не зберігся.

Пам'ятки Мар'янівської громади. В ній зареєстровано дев'ять пам'яток архітектури. Із них три мають статус національного значення, шість – місцевого. Всі пам'ятки це дерев'яні та муровані храми.

Дерев'яна Миколаївська церква села Борочиче є однією із найстаріших в Луцькому районі. Збудована 1678 року у традиційних волинських формах. До сьогодні вона зберегла первісні форми без істотних змін. У селі Брани збережена Покровська церква 1725 року. Традиційні волинські форми добре дожили до нашого часу зі збереженням історичного вигляду. В селі Ржищів на крайньому півдні району знаходиться церква Зачаття святої Анни. Датується 1756 роком, має традиційні волинські форми дерев'яної архітектури. Пам'ятки в селах Борочиче і Брани входять до велосипедного маршруту автора «Перлини Волинської височини».

До пам'яток місцевого значення Мар'янівської громади належить одна із найстаріших дерев'яних церков Луцького району. Успенський храм села Скригове датується XVIст. Виконаний у традиційних волинських формах дерев'яної сакральної архітектури. До 1900 року він стояв у селі Увин (суч. Львівська область). Тому під сумнівом, чи повноцінно можна вважати настільки старим, так як більшість своєї історії церква перебувала за межами сучасного Луцького району. Подібна історія спостерігається щодо Михайлівського храму села Довгів. Він зведений 1740 році у селі Бодячів (до 19 січня 1961 року в складі Волинської області, сучасна Львівська область) у волинських традиційних формах. 1920 року перевезена на сучасне місце. Має хороший стан збереження без будь-яких перебудов.

У селі Сільце розташована церква святого Симеона Стовпника, постала 1885 року у синодальному стилі. Такого ж стилю і дві наступні пам'ятки: церква Різдва Богородиці в селі Цегів, збудована 1897 року, та в селі Борисковичі церква святого Іова Почаївського, що споруджена 1909 року (входить до туристичного маршруту «Перлини Волинської височини»). Усі храми мають хороший стан збереження без перебудов.

Пам'ятки Олицької громади. Громада має 13 пам'яток архітектури. Із яких вісім зі статусом національного та п'ять місцевого значення. Більшість із них зосереджені в адміністративному центрі – містечку Олика.

Єдиний православний храм зі статусом національного значення знаходиться в селі Метельне. Покровська церква зведена 1810 року у стилі волинської сакральної архітектури. Вона має хороший стан збереження та вигідне розташування в парку над річкою на віддалі від будинків. До пам'яток місцевого значення належить один дерев'яних храм. Троїцька церква в Олиці збудована 1886 року у синодальному стилі. Вона доповнює загальний вигляд містечка дерев'яною архітектурою.

Статус пам'ятки національного значення має Стрітенська церква села Залісоче. Вона мурована, постала 1784 року у стилі бароко, функціонувала як частина оборонних укріплень Олики. Має форму ротонди, існує без значних ремонтів або перебудов. Село Залісоче до 1876 року було передмістям Олики.

Значними туристичними ресурсами Олики є два костели: Петра і Павла та Троїцький. Вони мають статус пам'яток національного значення. Костел святих Апостолів Петра і Павла старіший серед них. Споруджений 1450 року та перебудований у 1612 році він є найстарішою культовою спорудою громади. Знаходиться між приватними садибами, стан збереження хороший, він функціонує як парафіяльний костел римо-католицької громади Олики. Троїцький костел є значно більшим за розмірами від попереднього. Постав 1640 року за планом архітекторів Б. Моллі та Я. Моліверна. Виконаний у

стилі бароко за зразком костелу Іль Джеза в Римі. На фасаді зроблено багате оздоблення у вигляді скульптур та барельєфів. Він разом із дзвіницею, мурами з баштами та брамами складають комплекс колегіати. З 2016 року він відновлюється, реконструйовано екстер'єр, проводяться роботи всередині пам'ятки. Тому зараз Троїцький костел стає все значнішим ресурсом Олики, перебуваючи на рівні із найвідомішою пам'яткою містечка.

Олицький замок – це волинська резиденція литовського шляхетського роду Радзивілів. Вони володіли містечком з невеликою перервою від середини XVI ст. до 1939 року. Резиденція складає цілий комплекс пам'яток, об'єднаних однією позицією у списку пам'яток національного значення. До неї входять оборонні споруди, житлові приміщення, вали, вежа із годинником. До 2020 року в замку розміщувалась обласна психіатрична лікарня [1]. Після неї в пам'ятки з'явилась перспектива відновлення та повноцінного залучення до туристичної сфери. Тим більше навколо резиденції зберігся історичний ландшафт із поєднанням пам'яток архітектури та природних об'єктів, що можна використати для прокладання туристичних маршрутів навколо містечка.

В Олиці збережена частина історичної забудови середмістя. Це два житлових будинки та одна адміністративна будівля, вони мають статус пам'яток місцевого значення. Розташовуючись поруч із колегіатою та замком, вони утворюють разом ансамбль історичного центру Олики.

Вище згадувалась Стрітенська церква села Залісоче. Навпроти неї стоїть збережена частина укріплень Олики – Луцька брама. Вона має поганий стан збереження, замуровані аркові проходи та загальна занедбаність. Але розташування споруди вигідне: при колишній головній олицькій дорозі на містечко Цумань.

В Олиці знаходяться ще дві пам'ятки. Перша із них Троїцька православна церква. Зведена 1886 року за синодальним проєктом для громади містечка. Розташована на віддалі від центру обабіч головної дороги.

Має статус пам'ятки місцевого значення. Далі від центру розміщене католицьке кладовище. На його території збережена у стані руїни каплиця-усипальниця княгині Нововейської. Весь цвинтар обгороджений цегельним парканом із воротами. Територія заросла самосівом на ній випасають скот. Ця пам'ятка не має охоронного статусу.

Пам'ятки Олицької громади входять до деяких туристичних маршрутів. В першу чергу варто згадати офіційні напрямки туристичних магнітів Волині, де другий маршрут проходить пам'ятками Олики. Туристичний маршрут «Волинський спадок», що проходить Волинською та Рівненською областями, піші та велосипедні маршрути від ВОЦНПВТК, напрямки, що пропонує КНПП «Цуманська пуца» та сайт Природно-заповідного фонду України також у своєму складі мають пам'ятки Олики і громади [10; 15; 23; 37; 59].

Отож, Олицька громада, маючи у своєму складі велику кількість значних пам'яток, вдало їх застосовує в культурному туризмі. Реалізація її туристичних ресурсів не повна, в першу чергу через стан об'єктів. Проте залученість до туристичних маршрутів показує правильний напрямок розвитку ресурсів громади.

Пам'ятки Підгайцівської громади. Має на своїй території п'ять пам'яток архітектури. Вони всі є православними храмами різної архітектури та часу побудови. Зі статусом національного значення зареєстровано дві пам'ятки.

Покровська церква села Піддубці споруджена 1745 року як греко-католицький собор. Архітектор Павло Гіжицький зобразив стиль пізнього бароко із вкрапленнями класицизму. Всередині збережений олійний орнаментований живопис. Різьблення та іконостас із XIX ст. Також при храмі є ще одна пам'ятка – в'їзна брама [69]. Особливістю Покровської церкви є її зручне розташування, її добре видно із траси Луцьк – Рівне, до якої навпростець 1 км. Пам'ятка входить до кількох туристичних маршрутів.

Зокрема, «Луцьк+» від Центру туристичної інформації та послуг у м. Луцьк, офіційний маршрут від Природо-заповідного фонду України, маршрут проєкту «Екскурсії з істориком» авторства екскурсовода А. Павляшика також включає церкву Покрови села Піддубці [59].

Другою пам'яткою із таким статусом збереження є церква Різдва Богородиці села Воротнів. Вона збудована 1785 року, виконана у суміші псевдоруського та класичного стилів. Храм є одним із найстаріших зразків цієї архітектури на Волині та існує як ансамбль разом із дзвіницею 1869 року побудови і мурованою огорожею навколо церковної території. Отже, храм, відповідно до вищеперерахованих ознак, є архітектурним комплексом доволі перспективним для відвідування туристами. Тим більше, що інфраструктура пам'ятки є зручною для велосипедистів та автомобілістів. Церква входить до туристичного маршруту ВОЦНПВТК під назвою «Струмівсько-Воротнівський трейл», що проходить околицями Луцька [10].

До пам'яток місцевого значення належать три православні церкви: Олександра Невського в Підгайцях 1868 року побудови, Бориса і Гліба в Романові 1885 року та Воскресенська в Звірові кін. XIX – поч. XX ст. Вони об'єднані спільним стилем виконання – синодальним, що був притаманним в час їх побудови.

Отож, Підгайцівська громада порівняно вдало використовує свої архітектурні туристичні ресурси в сфері туризму. Вони входять до туристичних маршрутів як офіційних, так і приватних.

Пам'ятки Рожиченської громади. В її складі десять пам'яток архітектури. Із них по п'ять мають статус пам'яток національного та місцевого значення.

Найстаріший дерев'яний храм громади знаходиться в селі Пожарки. Він постав 1761 року, має традиційну волинську архітектуру. Вирізняється прибудовою класицистичного портику при бабинці, що є унікальним конструктивним елементом для подібних пам'яток. Троїцька церква села

Рудка-Козинська зведена 1786 року в традиційному народному волинському стилі, перебудована у XIX ст. добре збережена. До туристичних маршрутів ці дві пам'ятки не входять.

Порівняно великий вік мають муровані храми громади у селах Сокіл та Іванівка. На околиці села Сокіл стоїть Успенська мурована церква. Вона датується XV–XVI ст. За свою історію була і православною, і греко-католицькою. Конструктивні елементи: контрфорси, вікна-бійниці, крутий дах вказують на те, що храм виконував функції оборонної споруди. Також впродовж існування не виявлено значних перебудов чи добудов. На бічній стіні нави викарбовано напис: «1704. KUROPATWA SXEMASZKO». В Іванівці збережена церква Святих Петра і Павла. Споруджена 1629 року представниками роду Вишневецьких для монастиря о. Бернардинів. З 1833 року споруда належить православним [2]. До нашого часу дожила зі змінами у формі верхів. Пам'ятка розташована далеко від великих населених пунктів та автомобільних доріг, не входить то туристичної сфери. Ці унікальні пам'ятки не входять до туристичних маршрутів.

До пам'яток місцевого значення входить Троїцька церква села Сокіл. Вона постала 1853 року у традиційній волинській архітектурі (інша дата спорудження XVII–XVIII ст.). На раніше датування вказує її стиль, який був не притаманним для середини XIX ст. Також в селі стоїть костел Матері Божої Помічниці Вірних 1909 року побудови. Збережений у стані руїни, відновлюється православним монастирем до якого належить.

Дві муровані пам'ятки збереглись у місті Рожище. Це Михайлівська церква та Преображенський костел. Вони споруджені у 1920 році, перша у стилі модерну, друга у стилі історизму. До туристичних маршрутів культурного туризму не входять.

Загалом, основою архітектурних туристичних ресурсів Рожищенської громади, які можна використати в культурному туризмі, виступає село Сокіл, яке має давню історію, різночасові пам'ятки різного походження та

архітектури. Населений пункт виступає перспективною дестинацією і може входити до туристичних магнітів Волині та інших маршрутів області. Поєднання ландшафтних ресурсів річки Стир, архітектурних та археологічних ресурсів колишнього містечка Сокола, створення туристичної інфраструктури (музею історії села, туристично-інформаційного центру, закладів харчування тощо) перетворить село у привабливе місце для туристів та місцевих жителів.

Пам'ятки Торчинської громади. У своєму складі має сім пам'яток архітектури, п'ять з яких зі статусом національного значення і дві – місцевого значення. Розташована громада на популярній серед туристів трасі Луцьк – Володимир на невеликій відстані від обласного центру та від популярних туристичних об'єктів (музею В. Липинського в с. Затурці, монастиря в Новому Загоріві, пам'яток села Кисилина та ін.).

До пам'яток зі статусом національного значення входить Миколаївська церква села Смолигів. Збудована 1743 року у традиційному волинському стилі. До нашого часу дожила із невеликими перебудовами та збереженою дзвіницею. В селі Городині Покровська церква 1762 року побудови. Існує в оригінальному вигляді без значних змін, має архітектуру волинського типу та малі форми від яких споруда сприймається як каплиця. Церква святого Луки села Усичі зведена 1795 року в традиційних волинських формах. Конструктивно не змінена перебудовами, але до бабинця прибудована широка цегляна дзвіниця, яка закриває собою храм і псує його загальний вигляд [29]. Пам'ятка розташована над дорогою Луцьк – Володимир і входить до туристичного маршруту від ВОЦНПВТК «Долиною річки Серни» [10].

Мурована Михайлівська церква села Білостік постала 1636 року як частина православного монастиря. До сьогодні пам'ятка має хороший стан збереження без перебудов. Стоїть на високому пагорбі над річкою Черногузкою і є домінуючим об'єктом у навколишньому ландшафті. Церква

не входить до туристичних маршрутів, але існує перспектива продовження існуючих маршрутів ВОЦНПВТК до цієї території верхів'їв річкової долини Черногузки та внесення місцевих пам'яток до них [10]. Вище за течією в селі Садів знаходиться пам'ятка місцевого значення православна церква Казанської ікони. Зведена 1910 року у стилі еkleктики, мурована, має хороший стан збереження без перебудов та ремонтів.

В адміністративному центрі громади містечку Торчині до пам'яток занесено приміщення мурованої школи 1920 року побудови. Зараз використовується за первинним призначенням, проте потребує ремонту.

Враховуючи вищезазначені переваги розташування громади та її пам'яток, варто вказати на перспективу залучення пам'яток архітектури у сферу культурного туризму. Вони гармонійно увійдуть до існуючих туристичних маршрутів району та області, продовжать та доповнять їх.

Пам'ятки Цуманської громади. Представлені чотирма пам'ятками архітектури, із них одна зі статусом національного значення, а три мають статус місцевого значення. Велику частину туристичного потенціалу громади відіграє Цуманська пуца та прилеглі до неї ландшафтні природні пам'ятки. В даному випадку, архітектурні пам'ятки можна вважати доповненням до них.

В селі Липне знаходиться дерев'яна православна Михайлівська церква. Споруджена 1770 року у традиційному поліському стилі із трьома верхами (куполами). Добре збережена, без перебудов та осучаснень. Близьке розташування до Цуманської пуци дає змогу храму бути залученим до туристичних маршрутів у межах природного парку [37]. Інші пам'ятки архітектури місцевого значення також входять до маршрутів навколишніми лісами.

Церква Святого Іоанна богослова села Сильне, постала 1825 року у традиційному волинському стилі. Має автентичний вигляд та хороший стан збереження. Два храми збережено в центрі громади – містечку Цумань. Мурований Покровський храм зведений 1843 року, має класицистичну

архітектуру та збережений автентичний вигляд. На центральній площі Цумані частково збережений костел Святого Аргентинуса. Споруджений 1936 року в рідкісному для Волині стилі тосканського бароко. В радянський час використовувався як будинок культури і від того втратив майже всі архітектурні особливості: інтер'єри, екстер'єри та дзвіницю. Його цінність та значимість в туризмі знижена.

Отож, пам'ятки архітектури Цуманської громади вже залучені до культурного туризму. В сучасних реаліях це відіграє важливу роль. Туристи поєднують відвідини пам'яток природи та архітектури, що не часто трапляється в Луцькому районі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1. Підсумовуючи аналіз архітектурних пам'яток Луцького району, варто відзначити рівень їх залученості до культурного туризму, який є вищим, порівняно із іншими видами пам'яток. Найбільше об'єктів, які входять до сфери туризму, розташовані навколо міста Луцька на території Луцької, Підгайцівської, Торчинської, Ківерцівської та Цуманської громад. Громади, які розташовані на віддалі від міста, мають мало пам'яток, що входять до туристичних маршрутів. Винятком можна вважати об'єкти «Туристичних магнітів Волині», що охоплюють громади, які мало залучені до сфери туризму (Горохівську, Боратинську, Торчинську).

Пам'ятками з найбільш реалізованим туристичним ресурсом насамперед є Жидичинський Миколаївський монастир із його туристично-інформаційним центром. До туристичних маршрутів входять церкви: Покровська в селі Піддубці, Троїцька села Тростянець, Стрітенська села Залісоче, Преображенська в селі Четвертня, Успенська села Шепель, Різдва Пр. Бц. В селі Воротнів, Троїцький собор в місті Берестечку. До розвинених туристичних локацій входять пам'ятки містечок Олика та Берестечко.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

Значну частину туристичних ресурсів Луцького району складають пам'ятки історії та археології. Зазвичай, вони менше впливають на сприйняття туристичного потенціалу регіону. В Україні є не так багато пам'яток цих типів, які могли б вважатись сформованими туристичними ресурсами. Для туристів велику роль має емоційна складова локації. Її ефективніше можуть дати пам'ятки архітектури та містобудування, музеї. Тим не менше, в європейській практиці для створення особливого історичного середовища активно використовуються пам'ятки історії та особливо археології. У межах локації турист може рухатись за визначеним маршрутом навколо об'єкта показу (пам'ятки архітектури, археології, ландшафтної пам'ятки) і по дорозі споглядати пам'ятку під різними кутами, одночасно оглядати навколишню територію та черпати інформацію із додаткових вказівників по маршруту. Тому пам'ятки історії та археології при правильному їх використанні стануть значною частиною туристичного ресурсу Луцького району.

Для визначення пам'яток історії на території Луцького району використаний офіційний Перелік пам'яток історії Волинської області, що перебувають під охороною держави та Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Волинської області [52; 53]. Для кращого розуміння того, які пам'ятки історії із цього переліку представлені в Луцькому районі, пропонується поділити їх на типи:

- 1) пам'ятники воїнам (сільські пам'ятники полеглим місцевим воїнам та воїнам-визволителям, що належали до радянських, українських та інших військ);

- 2) пам'ятники жертвам нацизму і воєн (присвячені загиблим мирним жителям, місця масових розстрілів);
- 3) пам'ятники конкретним воїнам, діячам та їхні могили;
- 4) пам'ятні знаки, хрести, монументи та ін. (не радянського часу);
- 5) пам'ятні будівлі та інші об'єкти;
- 6) пам'ятні місця битв, демонстрацій та інших подій.

Кількість пам'яток історії в Луцькому районі – 443 об'єкти (див. Додаток Б.2). Більшість з них (336 об'єктів) належить до двох груп: пам'ятники воїнам і пам'ятники конкретним воїнам та діячам та їхні могили. Така велика кількість саме цим об'єктів обумовлена історичними процесами, які проходили на Волині в XIX– XX ст. Саме до цього періоду належать майже всі пам'ятки, внесені до Переліків. Багато з пам'яток – це могили та пам'ятники, які фіксують історію подій Першої та Другої світових воєн.

Цінність пам'ятки історії не дуже залежить від зовнішнього вигляду. Вартісною є сама історія. Отже, доцільно припустити, що як туристичний ресурс ці пам'ятки не будуть відігравати значної ролі, оскільки туристу важливо отримати емоцію від побаченого. Якщо пам'ятка не виглядає експресивно, то й відвідувач її менше запам'ятає, не буде біля неї затримуватися. Саме через це найбільшою популярністю в туристичній сфері користуються пам'ятки архітектури. Вони справляють враження на туриста, він їх запам'ятовує і поширює інформацію про них. У випадку із пам'ятками історії, вони часто зафіксовані без пам'ятників або вказівників як прості місця історичної події. Тому їх застосування в розробці туристичних маршрутів зазвичай є комбінованим з іншими пам'ятками. Тоді ці об'єкти доповнюють маршрут та екскурсію. Виняток складає некропольний туризм, що має чітку спрямованість на ознайомлення з похованнями.

Найбільше пам'яток історії сконцентровано в Колківській (67), Горохівській (59) і Рожищенській (43) громадах. У середньому, на одну громаду припадає близько 30 пам'яток. Лише невелика їх кількість сьогодні

включена до туристичних маршрутів. Окрему пам'ятки історії присутні в маршрутах, що пропонує ВОЦНПВТК. Це загальновідомі меморіальні місця, могили воїнів у с. Ромашківка, могила К. Сивого в Боратині, могила солдатів у с. Жидичин, могили воїнів УПА в селах Гаразджа і Лище, пам'ятник радянським воїнам с. Баїв [10]. Сайт «Волинь туристична» пропонує два маршрути, які включають відвідання Поля Берестецької битви. Основна частина цієї пам'ятки із монастирем та меморіалом знаходиться у с. Пляшева та його околицях Рівненської області. Вона простягається до села Піски Берестечківської громади Волинської області. До маршрутів Цуманською пущою входять пам'ятки урочища Лопатень [12; 37]. Отож, до туристичних маршрутів, які офіційно запропоновані для туристів, включено близько двох відсотків від всіх пам'яток історії Луцького району. Але, дані об'єкти зазвичай типові і не вирізняються зовнішніми характеристиками, які були б привабливі для широкого кола відвідувачів.

Пам'ятки історії більш цінні для місцевих громад. Це обумовлено сутністю пам'яток, які в більшості передають локальну історію сіл, містечок і людей, які в них проживали. До Переліку пам'яток історії в радянський час внесли багато сільських пам'ятників місцевим воїнам радянської армії, зведених за типовими проектами, але з певними відмінностями, а також могили радянських діячів, діяльність яких на сьогодні є сумнівною. Більшість з них залишається в Переліках і тепер.

Завдяки очевидцям, переказам, що дійшли дотепер, та місцевим дослідникам знайдена велика кількість могил воїнів УПА-ОУН, місць масових поховань жертв нацизму та репресій. Часто в похованні встановлена точна кількість осіб. Ці місця занесені до списку нововиявлених пам'яток історії. Ці локації та подібні до них об'єкти важливо фіксувати та облагороджувати. У більшості цим займаються саме місцеві громади. Як туристичні ресурси, пам'ятки історії рідко матимуть ключову роль в маршрутах, але для громад вони стануть корисні в ролі маркерів місцевої

історії. Навколо них можна буде будувати маршрути походів з освітніми цілями. Тому пам'ятки історії, які не представляють великого зацікавлення серед широкого кола туристів можуть знаходити своє застосування в локальному туризмі. І від того також вважатись туристичним ресурсом.

У країнах Західної Європи часто поширена практика додавання некрополів до туристичних маршрутів. Вони підкреслюють місцеві пам'ятки, наприклад, давню церкву або костел [71; 72]. Проте в Україні старі кладовища зі збереженими хрестами, пам'ятниками, плитами, склепами в більшості випадків стоять у запустінні. Місцеві громади ще з радянських часів перестали доглядати за ними і цвинтарі у кращому випадку стояли пустою та заростали, огорожі могли розібрати на будівельний матеріал. У гіршому випадку вони могли бути заораними або забудованими різними громадськими або житловими спорудами.

Старі польські, чеські, німецькі кладовища, які зберегли хрести, пам'ятники, плити, склепи можуть входити до туристичних маршрутів. Відтак, стати туристичним ресурсом, одночасно не будучи зареєстрованою пам'яткою історії. Але для повноцінного догляду за ними та обліку, їх необхідно вносити до Переліку пам'яток.

У Луцькому районі збережено близько п'яти (кількість приблизна) польських кладовищ. У більшості вони заростають чагарниками, але всі вони, у більшій чи меншій мірі, зберегли надмогильні пам'ятники. У 2022 році в с. Скірче Торчинської громади місцеві мешканці прибирали польське кладовище [65]. Станом на 2023 рік воно знаходилось в хорошому стані. За умови створення туристичного маршруту тією місцевістю, цвинтар міг би увійти до нього. Це позитивний прецедент для інших громад із давніми кладовищами.

Невідомо скільки німецьких некрополів існує зараз, деякі з них заорані (їх підрахунок є темою окремого дослідження). Можна припустити, що це обумовлено ставленням до німецької спадщини в післявоєнному СРСР. Зараз

відомо приблизно десять кладовищ, які розкидані в полях Торчинської, Доросинівської, Рожищенської та інших громад. Також невідомо чи на їхній території збереглися кам'яні надмогильні пам'ятники. Німецькі некрополі можна розчистити від заростей, огородити і поставити біля них інформаційні стенди. Вони набудуть вигляду подібних юдейських цвинтарів, які ревіталізували в селах Кисилин, Острожець та в інших населених пунктах України [73].

Чеські кладовища зазвичай функціонують і до сьогодні, тому в більшості випадків вони доглянуті. Але доцільність внесення діючих некрополів до списку пам'яток може бути темою подальших дискусій.

Недооціненими об'єктами культурної спадщини Луцького району є пам'ятні хрести. Вони непомітно приховані на узбіччях доріг та між подвір'ями. Найчастіше вони встановлювались в пам'ять про певну подію (нашестья холери, градобиття, чиєсь зцілення чи заснування села). На території Городищенської громади збережено шість таких хрестів [44], у Горохівській громаді зафіксовано три. Їх важко виявити, оскільки на картах вони не позначені, а можуть стояти у найбільш неочікуваних місцях. Тим не менше, включення даних об'єктів до місцевих (локальних) туристичних маршрутів зробить кілька справ одночасно – фіксація та актуалізація пам'ятних хрестів.

Пам'ятки археології складають значну частину від усіх пам'яток Луцького району і поширені в усіх громадах. Загалом, на досліджуваній території зафіксовано 843 пам'ятки археології. Близько 90% із них складають археологічні поселення давніх культур. Невеликою є кількість тих пам'яток археології, які можна використати як туристичний ресурс. Це обумовлено їх низькою атрактивністю. Поселення, могильники, кургани сховані під землею, без спеціального дозволу їх досліджувати і копати не можна. Часто на охоронній території споруджені будинки чи ростуть дерева, що теж негативно впливає на сприйняття об'єкта.

У даному випадку краще розглядати лише пам'ятки, які виражені на фоні навколишнього середовища. Ознаками цього можуть бути залишки укріплень, насипи курганів, валів, веж та інші об'єкти. Такі пам'ятки мають бути видимими для туристів, біля них можуть встановлюватись інформаційні стенди та місця відпочинку.

Варто виділити найбільш значні об'єкти археології Луцького району, які можна використати як туристичний ресурс. Для цього буде застосовано два офіційні переліки: пам'яток археології та нововиявлених пам'яток археології.

На території Берестечківської громади слід виділити курганні насипи м. Берестечка. Курган святої Теклі та курган-могила князя Пронського. Перший належить до пам'яток археології. Вже зазначалось про поєднання цих пам'яток та перспективу їх подальшого застосування як туристичного ресурсу громади.

На північній околиці с. Мерва у полі височіє курган Маруха, виконаний на зразок могили Пронського в Берестечку. Курган насипаний над похованням IX–XI ст., пізніше на ньому поховали княгиню Маруху, дружину князя Пронського. Зверху насипали курган заввишки 12 м. У XIX ст. на ньому була ще капличка, проте зараз лише інформаційний знак із табличкою пам'ятки археології [4].

До Мар'янівської громади входить городище села Борисковичі, інша назва – «Катеринські вали», яка походить від легенди про те, що імператриця Катерина веліла козакам насипати шапками вали старого городища. Вважаємо, що ця легенда ідеологічного спрямування, адже нічим історично не засвідчена, хоча назва й побутує серед місцевих мешканців. Діаметр пам'ятки близько ста метрів, висота валів від п'яти до двадцяти метрів. На валах для огляду відкривається вид на заплаву ріки Липа, на Миколаївську церкву с. Борочиче (пам'ятка архітектури національного значення, споруджена у 1757 р.) та на інші навколишні села.

На території Горохівської громади можна виділити городище у с. Журавники, яке датується XIV–XVII ст., тобто функціонувало як пізньосередньовічне укріплення [20]. На його східній частині розташований пам'ятний знак із капличкою в пам'ять про церкву, яка стояла на цьому місці і була зруйнована. Тому це городище є місцем із подвійним значенням. Окрім того, воно знаходиться над дорогою Луцьк – Львів навпроти визначної пам'ятки архітектури Дмитрівської церкви 1902 року побудови.

У с. Городище, яке є центром Городищенської громади, над дорогою Луцьк – Львів розташоване давньоруське княже укріплення. Його насипали на останці над берегом річки Полонки і безіменного струмка. Свого часу належало невідомому князю, який контролював навколишні землі та поселення у X–XI ст. Було спалене в ході однієї із міжусобних воєн [32]. Варто підкреслити вигідне, з точки зору туризму, розташування пам'ятки: близькість до траси та до адміністративного центру громади, візуальне збереження, відсутність заростей, несанкціонованих побудов, розкопів. Це робить об'єкт зручним для споглядання. Проте на трасі немає вказівників та інформаційних табличок, що важливо для формування туристичної привабливості. На території городища знайдено скарб срібних прикрас загальною вагою 1,4 кг, що підкреслює значимість пам'ятки. Об'єкт можна використовувати як простір для проведення заходів або для облаштування середовищного музею. Він може стати культурним осередком громади.

Нижче за течією від попередньої пам'ятки, в заплаві річки Полонки розміщене острівне городище, яке входить до орнітологічного заказника «Чаруків». Належить одночасно до сіл Несвіч та Чаруків, оскільки рівновіддалене від них. Станом на 2024 рік до нього неможливо дістатись суходолом, що зумовлене основною особливістю пам'ятки – острівним розташуванням у плавнях на верхів'ї ставка с. Несвіч. Проте, використання такого унікального об'єкту в туризмі принесло б громаді велику користь. В першому розділі роботи. В заказнику «Чаруків» можна використовувати таку

форму ознайомлення з територією як «birdwatching» (споглядання птахів), Острівне городище у поєднанні із природним ландшафтом заплави та з історією інших навколишніх пам'яток дозволить створити унікальний для України відпочинковий простір [45]. Ця пам'ятка археології як туристичний ресурс зможе себе реалізувати та принести користь громаді.

Ще нижче за течією річка Полонка впадає в Черногузку. За 300 м. від місця злиття цих річок збереглося городище літописного міста Коршева. Воно було другим після Луцька містом в Луцькій окрузі. Про це свідчать археологічні знахідки та літописні свідчення. Пам'ятка складається із двох частин – дитинця та окольного замку. Перший має порівняно невелику площу та вищий насип, другий більшої площі та з насипом округлої неправильної форми [32]. Пам'ятка, незважаючи на свою історію та вплив, не входить до туристичних маршрутів. Проте, є перспектива її занесення до вже існуючих, до прикладу, тих, що пропонує ВОЦНПВТК: маршрут «Долиною річки Черногузки» [10]. Коршівське городище використовується як сінокос, з нього відкривається вигляд на навколишні села та на заплаву річки Черногузки. Поруч із ним у полі встановлений хрест із можливим похованням на місці старої вулиці села Городок.

У селі Горзвин Торчинської громади розташоване городище-сховище. Воно має вигляд замкнутого валу із підвищенням для вежі посередині. Городище розмішене на березі і не захищене природними утвореннями [32]. За легендою, всередині укріплення стояв дзвін. Від цього походить назва села – гора і дзвін – Горзвин. Під пагорбом городища є джерело із пам'ятним металевим хрестом. Воно недоглянуте, але діюче, не засмічене. В цій частині громади немає пророблених туристичних маршрутів. Тому пам'ятка та її історія невідомі мандрівникам.

У с. Торчин в його центральній частині, на так званому міському острові, збережені обриси давнього торчинського замку. Це історичний центр сучасного селища. Оборонні укріплення тут були засновані луцьким

єпископом Юрієм Фальчевським у XVI ст. З того часу розташування Торчина не змінювалося [6]. Зараз колишній центр із городищем на березі заплави ріки Серни знаходиться у приватному секторі. До туристичних маршрутів ця пам'ятка не входить, але залучення пам'яток селища до сфери туризму видається перспективним: по-перше, через розташування Торчина при дорозі з Луцька на Володимир; по-друге, через наявність різноманітних пам'яток в межах населеного пункту, до яких входить і городище.

У межах с. Шепель (яке сусіднє до Торчина і розташоване нижче за течією річки Серни) знаходяться відразу дві перспективні пам'ятки археології. Перша – давньоруське городище міста Шеполь. Воно датується IX–XIII ст., розташоване на березі ріки Серни. За його межами стоїть Успенська церква 1781 року – пам'ятка архітектури національного значення. У XX ст. городище було спотворене розміщенням на його території частини колгоспу. Були вириті силосні ями, поставлена водонапірна вежа та інші споруди. Зараз вони всі або недіючі, або зруйновані – автентичність пам'ятки втрачена. До того ж, вали зарослі чагарником та деревами, пошкоджені копачами глини. Проте городище входить до веломаршруту «Долиною річки Серни», який пропонує ВОЦНПВТК [10].

До цього туристичного маршруту входить ще одна пам'ятка села – поселення вельбарської культури. Воно виділяється тим, що розташоване на острові посеред ставка ріки Серни. Його можна використовувати як острівне місце відпочинку (як активного, так і пасивного).

У с. Городище Луцької громади знаходяться два об'єкти археології. Перший – городище на березі річки Черногузки. У XIX – на початку XX ст. на його території стояв маєток графів Хоткевичів. Зараз він зруйнований. Але збереженими залишились вали укріплення, яке не входить навіть до пам'яток археології. Нижче за течією є урочище Старе Городище. Це колишнє місце розташування сучасного села. Наразі там збережено старі приватні садиби та пам'ятний хрест на місці старого храму. Місцевість може бути включена до

велосипедних або піших туристичних маршрутів, які пролягають околицями міста Луцька.

Село Крупа Підгайцівської громади на своїй території має відразу кілька зафіксованих городищ. Проте, лише одне чітко виділяється на навколишній території – укріплений двір XVI–XVII ст. [7]. Від нього збереглася лише частина валів, але розташування на високому березі річки Стир робить це місце більш помітним. Воно може в перспективі бути використаним як об'єкт на маршруті в околицях Луцька.

На околиці с. Одереди Олицької громади розташоване давньоруське городище XI–XIII ст. волинського типу. Знаходиться над заплавою лівої притоки річки Путилівки. Воно має майже ідеально круглу форму, не заросле рослинністю, оточене плавнями та сосновим лісом. Пам'ятка входить до туристичного маршруту «Волинський спадок» [25].

Село Городище Цуманської громади має на території пам'ятку археології – давньоруське городище XI–XIII ст. Воно має вигляд валу у формі кільця, що насипаний на рівнині за приватними садибами сільської вулиці. У межах об'єкта є ботанічна пам'ятка – Городищенські дуби. Це 700-літні дуби, що ростуть на городищі та біля нього. Поєднання таких особливостей робить комплекс пам'яток привабливим для туристів. Це вилилось у приєднання об'єкту до туристичного маршруту «Волинський спадок» [24].

У с. Четвертня Колківської громади на березі річки Стир в урочищі Дзідзінок знаходиться городище XII–XIII ст. Зараз воно оточене ровом, який зарослий чагарником. Городище було центром роду Святополк-Четвертинських. На його території розташована приватна садиба та город. До туристичних маршрутів пам'ятка не входить. Але співіснування Преображенської церкви 1604 року з городищем та єврейською спадщиною колишнього містечка складає поєднання, яке є перспективним для реалізації туристичного ресурсу Четвертні.

Село Іванівка Рожищенської громади має у своєму складі дві значні пам'ятки – Петропавлівську церкву (бернардинський монастир) 1629 року та Замкову гору [2]. Остання датується пізнім середньовіччям, у ХІХ ст. зазнала змін. До сьогодні вона має вигляд прямокутного пагорба із хрестом на вершині. У с. Іванівка привабливим є не лише пам'ятки, а й природа річки Стоходу та навколишніх лісів. Тому в цьому випадку варто зважати на туристичні ресурси як комплекс різних пам'яток.

У центрі с. Сокіл Рожищенської громади збережене пізньосередньовічне городище ХVІ–ХVІІ ст. Поруч із ним розташовані інші пам'ятки села. Збережені вали з трьох боків – північного, західного та південного. На його території стоїть будинок, перебудований зі шляхетського маєтку [3; 22]. Вже неодноразово згадувалось про перспективу села Сокіл та його туристичних ресурсів. Городище «розбавляє» пам'ятки архітектури та створює унікальний ландшафт, який можна використати для створення туристичних стежок, які поєднують пам'ятки Сокола в єдиному маршруті.

У с. Кияж Доросинівської громади серед меліорованої заплави видніється давньоруське капище. Воно датується дохристиянським періодом історії Русі. На його території знаходять персні, монети та інші предмети, що вказують на датування пам'ятки [8]. Цікавим для туристів це капище є саме через його унікальність. Подібних місць в Луцькому районі та в усьому регіоні не так багато. Тому його можна використати як туристичний об'єкт для показу під час проходження, до прикладу, велосипедного маршруту.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2. З'ясовано, що серед пам'яток історії Луцького району переважають пам'ятники радянським воїнам та конкретним особистостям. Найбільше пам'яток історії присвячено воїнам ОУН-УПА та радянським воїнам. Вони можуть бути як просте місце захоронення, а можуть існувати у вигляді пам'ятника чи меморіалу. Важливу роль у формуванні туристичних маршрутів Луцьким районом відіграють польські, німецькі, чеські некрополі.

Серед пам'яток археології в Луцькому районі найбільш поширені поселення та могильники. Вони не можуть сповна застосуватися як об'єкти показу в туризмі. Найбільший потенціал в туризмі мають такі об'єкти Курган Маруха, Катерининські вали городища в селах: Журавники, Городище (Городищенська громада), Несвіч/Чаруків, Коршів, Шепель, Торчин, Горзвин, Городище (Цуманська громада), Одереди (Олицька громада), Крупа Сокіл, Іванівка, Четвертня, язичницьке капище села Кияж. Вони характеризуються візуальною відмінністю в рельєфі відносно навколишнього середовища. Ці пам'ятки помітні, тому і турист їх сприйматиме легше. Дані об'єкти археології мають найбільший потенціал в туризмі.

Об'єкти історії є менш атрактивними, ніж об'єкти археології. Це пояснюється їхнім масштабом та загальним сприйняттям пам'яток туристами.

РОЗДІЛ 3

ЛАНДШАФТНІ ОБ'ЄКТИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

Луцький район май й цінні природні ресурси, які можливо використовувати у культурному туризмі. Це великі лісові масиви, водні об'єкти, тваринний світ. Природа цієї частини України не зіпсована великими промисловими гігантами на зразок металургійних, машинобудівних чи хімічних підприємств. Щоправда, на околицях Рівного, на межі з Луцьким районом, є промисловий об'єкт Рівнеазот, а у Вараші Рівненської області розташована Рівненська атомна електростанція. Це два найбільш масштабні підприємства біля Луцького району.

Луцький район розташований в межах двох природних зон – лісостепової та лісової. У Волинській області він розташований на південному сході, включаючи крайню південну та крайню східну точку [9].

До природної спадщини, яка може бути застосована в культурному туризмі, входять біологічні, гідрологічні, геоморфологічні, ресурси. Всі вони представлені пам'ятками та місцями, які мають перспективу використання у сфері культурного туризму.

Різноманіття фауни району найбільш сконцентроване у поліській частині. Велике поширення лісів є природним місцем проживання різних видів тварин. Для організованого поєднання туристів із тваринним світом обов'язково має бути посередництво працівників, які доглядають за тваринами в спеціальних закладах. Вони можуть виглядати як місця підгодівлі. Проте такі заклади утримують тварин у неволі, а дикі тварини є небезпечними для контакту та уникають його.

У всій Україні серед багатьох туристів популярним хобі є фотополювання (англ: birdwatching – споглядання на птахів). Воно полягає в тому, що «мисливець» сидить у непоказному місці і, використовуючи фотоапарат або бінокль, «полює» на птахів, ссавців, комах – тобто стежить за

ними. Це захоплення поширене серед натуралістів, фотографів, дослідників дикої природи. У Луцькому районі є багато місць, на яких можна реалізувати це хобі. Великою популярністю серед таких «мисливців» користуються долини річок, береги озер та болота, оскільки птахи здебільшого гніздяться саме біля води. Ссавців, комах, земноводних там теж багато. Як реальні центри фотополювання варто виділити Національний природний парк «Цуманська пуща», Горинські крутосхили, долину річки Стир в межах та околицях міста Луцька. Потенційними центрами можуть бути заказники «Чорногузка», «Чаруків», «Бужанська дача», «Шепель», «Воротнів», «Лобаниха» та долина річки Стир.

Водні ресурси на даній території поширені і впливають на формування мережі туристичних маршрутів. До об'єктів, які входять до цієї категорії ресурсів, можна віднести річки, озера, болота, джерела, ставки. Найбільшим водним об'єктом Луцького району є річка Стир. Розповсюджена щільна мережа приток цієї ріки: Чорногузка, Серна, Липа, Судилівка, Конопелька та інші менші. Найперше, водні ресурси використовуються туристами з рекреаційними цілями для одно- чи кількоденного відпочинку на природі. Як складова культурного туризму, водні ресурси впливають на розташування туристичних об'єктів. Впродовж тисячоліть люди селились на берегах річок та озер. У поселеннях формувалось певне культурне середовище, яке до сьогодні може існувати у вигляді рухомих та нерухомих пам'яток. Вони входять до туристичних маршрутів, які прокладаються по місцях концентрації пам'яток, тобто вздовж водойм.

Більш поширеними є ставки, які створювались штучно впродовж багатьох років, але найбільші з них та цілі каскади формувались у кінці XIX ст., в роки панування Другої Речі Посполитої та СРСР. У 1960–1980 роках проводились кампанії з меліорації, які масштабно торкнулись болотних угідь районів Волинської області та України в цілому. Дані природні об'єкти змінювали свій вигляд: болота ставали випасами та полями

для колективних господарств. Деколи на їх місці утворювали рибні господарства, основою діяльності яких були ставки [56].

До природних ресурсів можна віднести геоморфологічні об'єкти, які можуть використовуватись в культурному туризмі. На північ населених пунктів Торчин, Озденіж, Рокині, Прилуцьке, Дерно (50°48'10" північної широти) рельєф стає плоскішим, річкові долини мають невисокі береги і більш поширеними стають ліси. Це територія Поліської низовини. Південніше визначеної лінії переважають пагорби, які мають відносну висоту, в середньому 30–40 м. Їх розмежовують широкі долини річок із щільною мережею приток. Це геоморфологічне утворення має назву Волинська височина [40].

Прикладів туристичних ресурсів, що відносяться до геоморфологічних об'єктів, на території Луцького району небагато, але їх можна використовувати у сфері культурного туризму. Серед пам'яток можна виділити найвищу точку Волинської області – пагорб на південний схід від села Брани Мар'янівської громаді, висота якого складає 292,5 м. Його можна вважати природним туристичним ресурсом. Навіть якщо в межах всієї України це місце не буде таке визначне, то в межах досліджуваного регіону його можна сприйняти як повноцінний об'єкт, на який можна легко виїхати або вийти та оглянути навколишні території. Найвища точка Волинської області включена до офіційного туристичного маршруту № 5 Туристичних магнітів Волині [14].

До групи геоморфологічних об'єктів можна віднести точки на пагорбах, де встановлювались пункти Геодезичної дуги Струве. Це мережа триангуляційних пунктів на висотах, які дослідники Фрідріх Вільгельм Струве та Карл Теннер встановлювали на меридіані від півдня Одеської області до півночі Норвегії з метою виміру окружності Землі. У Луцькому районі такі частково збережені об'єкти є в двох місцях – на околицях населених пунктів Торчин та Крупа. На південь від Торчина на вершині

пагорба встановлена пам'ятна табличка, біля якої в землі збереглися залишки оригінального пункту. З цього місця видно велику кількість сіл, річок, лісів, пам'яток Луцького та Володимирського районів. У с. Крупа місце пункту знаходиться в полі між сільськими вулицями. Із цього пагорба відкривається вигляд на Старе місто та центр Луцька. Це хороші місця для побудови пунктів огляду для туристів та місцевих мешканців, які зводяться у вигляді оглядових веж [30].

Варто відзначити, що в районі сіл Пустомити, Підбереззя, Лемешів та Озерці Горохівської громади проходить головний європейський вододіл між Балтійським та Середземним морем. Його перетинають дві дороги регіонального значення: Горохів – Нововолинськ і Горохів – Локачі. Тож можна використати цей ресурс, встановивши на відповідних пагорбах інформаційні знаки та місця для зупинки [35].

Національний природний парк «Цуманська пуща» та суміжні ліси найбільший лісовий масив Луцького району. Лише частину від них покриває національний парк, інші називаються так само, хоч і не входять до природоохоронної території. Варто зазначити, що межі де закінчується пуща, чітко не виведені, тому вони можуть визначатись по різному, посилаючись на сучасне географічне розташування лісів. Цуманські ліси знаходяться на території Цуманської, Ківерцівської, Олицької та Підгайцівської громад [37; 70].

Важливо зазначити, що «Цуманська пуща» має свій сайт, що має натуралістичне та туристичне спрямування. На ресурсі представлено 14 туристичних маршрутів навколишньою територією, які виконані комплексно або тематично, залежно від пам'яток, які мають входити до нього. Туристичні маршрути, одноденні та дводенні, не обмежуються територією національного парку, а охоплюють місця майже в усьому колишньому Ківерцівському районі та частково в Рівненській області. Також сайті має розділ «Цікаві місця», до яких входять: урочище «Богуславка»,

храми Ківерцівського району та Чортове болото з докладною інформацією про них. Про інші пам'ятки інформацію варто шукати на маршрутах, до яких вони входять [37].

Важливою складовою Національного природного парку «Цуманська пуца» є використання принципів стійкого туризму, який передбачає регулювання впливів туристів на регіон, до якого вони їдуть. Тобто, спостереження за невтручанням у природні процеси, зокрема й ті, які проходять серед місцевих громад впродовж, і стеження за тим, щоб місцеві мешканці мали вигоду від туризму. Відповідно, природний об'єкт приймає туристів, але в таких обсягах і на такій території, щоб не шкодити природному середовищу. Цей інноваційний метод використання туристичних ресурсів має бути обов'язковим атрибутом туристичного використання ландшафтних пам'яток [39].

Цуманська пуца це місце, де різноманіття флори і фауни поєднується з туристичними маршрутами та утворює туристичну дестинацію [28]. Це аргументується наявністю туристичної інфраструктури, маршрутів та самих туристів, які можуть затриматись у цьому місці не на один день.

Серед природних туристичних ресурсів Луцького району Національний природний парк «Цуманська пуца» є найрозвиненішою та найбільш реалізованою пам'яткою. Зумовлено це правильним використанням природного ресурсу, в т. ч. й у сфері культурного туризму.

Великим лісовим масивом є заказник «Бужанівська дача», розташований на крайньому півдні Луцького району на території Мар'янівської громади. В цій частині району небагато таких великих за площею лісів [58]. За розташуванням він є крайнім південним хребтом Волинської височини в Луцькому районі. Південніше починається широка рівнина долини річки Судилівки та її приток, на які відкриваються краєвиди із заказника. Ці ліси не обмежуються охоронною територією, вони тягнуться із заходу на схід впродовж двадцяти одного кілометра, з яких близько

половини займає заказник. Як згадувалось вище, ця територія може мати популярність серед мандрівників, які можуть подорожувати через місцеві ліси до культурних пам'яток навколишніх сіл представлених, у першу чергу, храмовими спорудами та археологічними об'єктами.

Доволі популярним серед туристів є ботанічний заказник «Воротнів». Він знаходиться за п'ятнадцять кілометрів від міста Луцька та складається із суцільного лісового масиву на вершині вододільного хребта і на його схилах. Ця місцевість порівняно горбиста і створює привабливий ландшафт для активних видів відпочинку. Всередині заказника в радянський час існувала державна дача, в долині річки Конопельки було створено каскад ставків, оточених лісом. Це створює атмосферу, як відрізняється від типових парків, лісів та долин Луцького району. Ця особливість приваблює потенційних відвідувачів. Тим більше, що на території заказника створені екологічні стежки для піших та велосипедних прогулянок, які пов'язані з Луцьком та сприяють розвитку природної пам'ятки як об'єкту культурного туризму [21; 57].

З півдня на північ району проходить широка долина Стиру. Річка має широку заболочену, на деяких ділянках меліоровану, долину. На її берегах утворено чотири заказники: загальнозоологічний «Гнідавське болото», гідрологічні «Надстирський» та «Гурсько-Гривенський», ботанічний «Дубовий завіт». Ці охоронні території зараз являють собою ділянки боліт та берегів, на яких туристична діяльність майже не здійснюється. Виняток становить «Гнідавське болото», територія якого знаходиться в межах міста Луцька.

До пам'яток, які розташовані на берегах Стиру можна віднести об'єкти в місті Берестечку і селах Перемиль, Жидичин, Сокіл. Це населені пункти із визначною історико-культурною спадщиною. Вони входять до туристичних маршрутів Луцького району [12].

Річка Черногузка протікає Волинською височиною, бере свій початок від головного європейського вододілу Балтики та Середземного моря в районі сіл Линів та Бубнів (нині це територія Володимирського району). По обидва її берега щільно розміщені села та є багато пам'яток архітектури та археології. Варто додати, що більшу частину басейну річки займає її притока – Полонка.

Пам'ятки на берегах річки є майже в кожному селі: архітектурні – в Садові, Білостоці, Коршеві, Сьомаках, Городку, Баєві, Новоставі; археологічні – в Горзвині, Городку, Городищі Першому. Вони, в поєднанні з болотистою долиною, частину якої покриває гідрологічний заказник «Черногузка», утворюють поєднання природних та історичних об'єктів, які вже частково залучаються до сфери культурного туризму. Тут проходить велосипедний маршрут, розроблений ВОЦНПВТК. Ця територія знаходиться недалеко від міста Луцька, що позитивно відбивається на подальшій перспективі цієї частини району [10].

Полонка – права притока Черногузки має подібні ознаки туристичного ресурсу. В її басейні знаходиться велика кількість пам'яток, що розміщені на невеликій відстані одне від одного. Пам'ятки архітектури та археології в селах Шклинь, Городище, Загаї, Несвіч, Коршів у поєднанні із природними заказниками «Чаруків» та «Лобаниха» є перспективними для створення та прокладання екологічних стежок та туристичних маршрутів.

Північніше Черногузки знаходиться долина річки Серни. Вона бере початок в селах Юнівка та Квасовиця, наповнює води в Окорському озері, що у Володимирському районі. У межах сіл Озденіж, Іванчиці, Уляники, Буків та Брище її течія стає природною межею між Волинським Поліссям та Волинською височиною [35].

У басейні річки спостерігаємо велику щільність прибережних населених пунктів. Зокрема, там розташовані Торчин, Буяни, Усичі, Шепель, Озденіж, Буків, Рокині, які мають на своїй території пам'ятки архітектури,

історії, археології та культури, що в поєднанні із заказником «Шепель», каскадами повноводих ставків та островами робить долину привабливою для туристів. Тим більше, що тут вже прокладені туристичні маршрути ВОЦНПВТК, які включають об'єкти в басейні цієї річки. Тому можна вважати цю природну пам'ятку достатньо розвиненою як туристичний ресурс [10].

На півдні району, на території Горохівської, Мар'янівської та Берестечківської громад, протікає річка Липа. Її басейн займає більшість площі першої громади. Річка бере початок на пагорбах головного європейського вододілу і тече на схід. На верхів'ї однієї із її приток на пагорбі знаходиться найвища точка Волинської області, в басейні цієї ж річки є багато пам'яток історії, археології, архітектури. Вздовж основної течії річки пам'яток доволі багато. Достатньо для того, щоб у цьому районі могли прокладатись туристичні маршрути культурного туризму.

В районі с. Холонів річка Липа об'єднується із долиною річки Безіменки. У місці з'єднання загачений великий став, який колись входив до ансамблю Холонівського палацу, який повністю знищений у ХХ ст. У селі створений орнітологічний заказник «Холонів», що включає незаймані заплави та два стави. За кілька кілометрів, у селі Цегів, розташований великий став. У поєднанні з місцевим храмом 1897 року вони складають комплекс архітектурних та природних пам'яток, що є перспективним для сфери культурного туризму [68]. Територією Горохівської та Мар'янівської громади вже прокладений маршрут «Перлини Волинської височини», створений автором роботи.

Річка Судилівка протікає на крайньому півдні Луцького району та одночасно є природною межею між Волинською та Львівською областю. Зважаючи на те, що колись тут проходила між Російською та Австро-Угорською імперіями, річка має історичне значення. На берегах з боку

Луцького району є шість сіл на території яких є чотири храми зі статусом пам'яток архітектури.

На території Підгайцівської громади тече річка Зеленка, яка бере початок у Вортнівському заказнику і є лівою притокою річки Конопельки. Течі Зеленки складає відомий каскад лісових ставків. Вона є лівою притокою річки Конопельки. Річка Зеленка вже залучена до сфери культурного туризму, будучи невід'ємною частиною туристичної локації, яка включена до туристичних маршрутів [10].

Річка Путилівка протікає на південному сході Луцького району на території Олицької та Цуманської громад. Вздовж її течії змінюється рельєф – Волинська височина переходить у Поліську низовину. Важливо зазначити, що ріка протікає через містечко Олика і з її вод наповнювались оборонні рови палацу Радзивілів та ставки навколо резиденції. Водойми оточують центральну частину містечка із трьох боків завдяки притоці Осинище, з якою Путилівка сполучається в межах Олики. Таким чином, ріка стає важливою частиною архітектурної пам'ятки та разом з іншими об'єктами утворює ансамбль.

Отож, поєднання ставків у нижній течії та пам'яток історії створюють перспективу для утворення туристичних маршрутів активного відпочинку. Власне, у частині річки, що протікає у Поліській низовині, ВОЦНПВТК та Національний природний парк «Цуманська пуца» проклали туристичні маршрути, залучивши річку та об'єкти на її берегах [10].

Озера Луцького району в середньому є невеликими за розміром. Загалом, їх є дев'ять в селах Вічині, Береськ, Студині, Ворончин, Тристені, Ватин, Озеро, Озерце. Найбільша їх концентрація припадає на північно-західну частину району на територію Доросинівської громади, де знаходяться перші п'ять сіл із перелічених вище.

Доросинівська громада має перспективу залучення озер до туристичної сфери. На її території таких об'єктів нараховується п'ять.

Озеро Тристеня в однойменному селі найбільше з-поміж природних водойм району з площею 10 га має округлу форму, береги заболочені. Такі ж, але з меншою площею, озера у всій громаді. Деякі покриті на половину очеретом, як в селі Береськ. Важливо зазначити, що їх розташування відносно одне одного утворює коло. Тому створення туристичного маршруту в даній місцевості буде простішим і для туристів їх об'їзд стане більш легким. Окремо слід згадати про наявність містків та пірсів. Вони є на кожному об'єкті, окрім озера в селі Береськ, в інших змінюється лише їх кількість.

У с. Озеро Ківерцівської громади є округле озеро карстового походження. Воно особливе тим, що навколо нього проходять сільські вулиці, а на березі стоїть місцевий храм Покрови Богородиці 1898 року. Цим створюється атмосфера, відмінна від інших озер, які оточує природний ландшафт. Від берега споруджені саморобні кладки та пірси з вільним доступом. На ділянці берегу біля церкви є сільський пляж. Село Озеро знаходиться на трасі Луцьк – Любешів і ця природна локація може входити до маршрутів у цьому напрямку. Тим більше, тут поєднуються пам'ятка природи із пам'яткою історії.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3. Варто відзначити різноманітність ресурсів на окресленій території. Волинська височина та Поліська низовина створює поєднання різних за виглядом об'єктів. Виокремлено та охарактеризовано ландшафтні туристичні ресурси та їхню залученість у сферу культурного туризму. Найзначнішими є Національний природний парк «Цуманська пуца», що відрізняється розвиненою мережею туристичних маршрутів, наявністю свого сайту, використанням принципів стійкого туризму. Ліси заказників «Бужанська дача», «Воротнів» останній вже використовується як природний туристичний об'єкт в культурному туризмі. Річки Стир, Черногузка, Серна, Липа, Судилівка, Путилівка, Зеленка мають слабе залучення до туристичної сфери. Частково залучені до культурного

туризму долини і водна поверхня річок Черногузка, Серна та Стир. Геоморфологічні пам'ятки району – найвища точка Волинської області входить до туристичного напрямку № 6 Туристичних магнітів Волині. Об'єкти геодезичної Дуги Струве та головний європейський вододіл між Балтикою та Середземномор'ям для туристів невідомі. Але використання їх туристичного ресурсу можливе. Озера в селах Вічині, Береськ, Студині, Ворончин, Тристені своїм розташуванням відносно одне одного можуть утворити окремий туристичний маршрут. До природних туристичних ресурсів було віднесено як природоохоронні території, так і місця без такого статусу, які мають потенціал для використання в культурному туризмі. Луцький район має велику перспективу залучення ландшафтних ресурсів до сфери туризму.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, варто зазначити, що в Луцькому районі Волинської області знаходиться велика кількість пам'яток. Кожна громада у своєму складі має пам'ятки різних видів та стану збереження.

Пам'ятки архітектури Луцького району складають ядро його туристичного потенціалу. Серед громад, в яких найбільше пам'яток – Горохівська, Рожищенська, Торчинська. Пам'ятки архітектури мають різний вигляд: сакральні об'єкти, житлові, оборонні споруди.

Архітектурні пам'ятки сприймаються туристами найкраще. Вони виразні з-поміж навколишнього простору, навколо них, здебільшого, зручно проводити огляд, до багатьох є можливість потрапити всередину. У Луцькому районі більшість туристичних маршрутів проходять місцями концентрації пам'яток архітектури. Найпоширенішим їх видом є православні дерев'яні храми. Їх у переліку пам'яток налічується 55. Як туристичний ресурс культурного туризму вони важливі як основні точки маршруту, огляд церков можна поєднувати із історіями, які навколо них зав'язані. Це ж стосується мурованих храмів, костелів, монастирів та каплиць, яких в Луцькому районі менше.

Туристичний ресурс пам'яток архітектури не розкритий сповна і сучасна мапа туристичних маршрутів району не передає весь їхній потенціал.

Пам'ятки історії Луцького району мають меншу перспективу залучення до культурного туризму, як пам'ятки архітектури. Більша їх частина для туристів не така цікава. Проте, велика кількість об'єктів зберігає в собі історію та історичні факти, які можуть передаватись відвідувачам різними способами. Це може відбуватись як на місцях, так і на спеціалізованих картах маршрутів.

Пам'ятки історії є кориснішими для розвитку туризму в місцевих громадах, вони передають локальну історію (пам'ятники загиблим воїнам, могили місцевих воїнів УПА та ін.). Тому, для застосування у маршрутах районного або обласного значення варто вибирати пам'ятки, які будуть давати експресію відвідувачам, будуть інформативними та виділяться з-поміж навколишнього середовища. Є перспективи залучення окремих пам'яток до некропольного туризму.

Серед об'єктів археології виділено ті, які своїми характеристиками можуть бути застосованими в культурному туризмі. Визначено, що найкраще можуть реалізуватись об'єкти, що мають зовнішні видимі маркери. Туристам доступний огляд на вали, рови, відкриваються краєвиди на навколишню місцевість та на інші пам'ятки. За цими ознаками виділено городища, капища, кургани в селах Борисковичі, Журавники, Чаруків, Коршів, Горзвин, Кияж, Шепель, Іванівка, Одереди, Городище (Городищенська громада), Городище (Цуманська громада), Четвертня, Торчин, Перемиль. Навколо об'єктів можливе створення піших та велосипедних маршрутів.

Ландшафтні пам'ятки представлені у вигляді лісових масивів, річкових долин, пагорбів, які можуть бути застосованими в культурному туризмі. Проаналізовано комплекс Цуманської пущі, лісові масиви (зокрема «Бужанська дача»), долини основних річок, озера та геоморфологічні об'єкти на предмет їхнього залучення до культурного туризму. Використання їх туристичного потенціалу можливе у поєднанні з іншими об'єктами культурної спадщини. Наведено пропозиції по залученню даних об'єктів до туристичних маршрутів, які вже прокладені на досліджуваній території та створення разом із ними нових напрямків.

Ландшафтні ресурси цінні для культурної спадщини саме як підкреслення пам'яток історії, архітектури, археології. Вони справляють візуальне враження на споглядача, дозволяють розглянути пам'ятку з різних кутів. У багатьох випадках природні пам'ятки є одночасно і

пам'ятками історії. Це обумовлено історичними подіями, які пов'язані із природним об'єктом. Часто ландшафтні пам'ятки підкреслюють пам'ятки археології. Поселення, кургани, городища, що розташовані на берегах водойм складають у комплексі потенційні місця туристичних маршрутів з точками огляду на об'єкти культурної спадщини.

Отже, Луцький район має багаті ресурси для залучення їх до культурного туризму. Сьогодні вони вже входять до окремих туристичних маршрутів. Великий потенціал у використанні туристичного потенціалу пам'яток мають місцеві громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Д. Замки і резиденції в Україні, пов'язані із польськими родами. Вінниця, 2023. 720 с.
2. Антонюк Д. Римо-католицькі кляштори в Україні. Вінниця, 2021. 472 с.
3. Баюк В. Дослідження сокільського замчища. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. № 24, 2021. С. 179–186.
4. Берестечко. Гора Маруха URL: <https://berestechko.info/monumenty-ta-zakhoronennia/marukha/> (дата звернення: 12.04.2024).
5. Боратинська сільська рада. Гірка Полонка і Промінь відзначають престольне свято. URL: <https://boratyn.ukrainia.org.ua/news/hirka-polonka-i-promin-vidznachayut-prestolne-svyato> (дата звернення: 9.05.2024).
6. Верба Т. Пам'ятки археології XVI–XVIIIст. у межах Луцького району. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 17. 2017. С. 12–15. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1068236> (дата звернення: 15.04.2024).
7. Верба Т. Укріплений двір XVI–XVIIст. у с. Крупа. *Старий Луцьк*. 2018. Вип. 14. С. 49–60.
8. Віртуальний музей німців Волині. Археологічні артефакти, знайдені на території колишнього готського городища та капища біля села Кияж (приватна колекція краєзнавця Миколи Вавренчука, село Кияж Рожищенського району Волинської області). URL: <https://germans.volyn.ua/ua/photos/gothic-monuments/arheologichni-artefakti-znajdeni-na-teritorii-kolishnogo-gotskogo-gorodischa-ta-kapischa-bilja-sela-kijazh.html> (дата звернення: 15.04.2024).
9. Волинська обласна державна адміністрація. Природні ресурси від 2.02.2022 URL: <https://voladm.gov.ua/article/prirodni-resursi/> (дата звернення: 27.12.2023).
10. Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання і краєзнавства. Туристичні маршрути та екскурсії. URL:

<https://cnpvtk.volyn.ua/index.php/napryamki/turizm/pokhodi/interaktivni-pokhodi>

(дата звернення: 30.01.2024).

11. Волинь презентувала 7 головних маршрутів для туристів URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3020830-volin-prezentuvala-7-golovnih-marsrutiv-dla-turistiv.html> (дата звернення: 21.05.2024).

12. Волинь туристична. Туристичні маршрути URL: <https://volyntravel.com.ua/tourist-routes> (дата звернення: 13.05.2024).

13. Волинь Унікальна. Туристичні маршрути Волині. URL: <https://tourism.volyn.ua> (дата звернення: 6.03.2024).

14. Волинь Унікальна. Туристичні маршрути Волині. Туристичний маршрут 5. Луцьк – Берестечко – Павлівка. URL: <https://tourism.volyn.ua/waybill/5> (дата звернення: 6.03.2024).

15. Волинь Унікальна. Туристичні маршрути Волині. Туристичний маршрут 2. Луцьк – Воротнів – Олика – санаторій «Пролісок». URL: <https://tourism.volyn.ua/waybill/2> (дата звернення: 20.02.2024).

16. Ворон Б. Вдосконалення чи спотворення: вплив синодального указу 1830 року на церковне будівництво на Волині. 8.05.2012. URL: https://risu.ua/vdoskonalennya-chi-spotvorennya-vpliv-sinodalnogo-ukazu-1830-roku-na-cerkovne-budivnictvo-na-volini_n56326 (дата звернення: 13.03.2024).

17. Дерев'яні церкви західної України. Волинська область. URL: <http://decerkva.org.ua/vol/index.html> (дата звернення: 9.05.2024).

18. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. У церкві села Криничне, що на Волині, сталась пожежа. URL: <https://dsns.gov.ua/news/nadzvicaini-podiyi/6235> (дата звернення: 6.02.2024).

19. Єрко І. В. Новітні можливості функціонування туристичної галузі Волинської області в умовах децентралізації. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету*. Луцьк, 2018. № 3(376). С. 93–98.

20. Жарких М. Прадідівська слава. Журавники, городище. URL: https://www.pslava.info/ZhuravnykyS_Hillfort,160165.html (дата звернення: 12.04.2024).
21. Зейко В. Конструктивно-географічна оптимізація розвитку молодіжного і дитячого туризму у Волинській області. Луцьк, 2020. 274 с. URL: <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/Zejko-Dysertatsiya.pdf> (дата звернення: 30.01.2024).
22. Златогорський О. Сокільське городище-замчище в історії України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірн. наук. стат. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 39–47.
23. Історико-культурний екомаршрут «Волинський спадок» URL: <https://www.volynspadok.org.ua/#map> (дата звернення: 20.02.2024).
24. Історико-культурний маршрут Волинський спадок. Городищенські дуби. URL: <https://www.volynspadok.org.ua/location/gorodyschenski-duby/> (дата звернення: 15.04.2024).
25. Історико-культурний маршрут Волинський спадок. Одерадівське городище. URL: <https://www.volynspadok.org.ua/location/oderadivske-gorodyshhe/> (дата звернення: 15.04.2024).
26. Карта православних храмів Луцького району Волинської області, які мають статус пам'яток архітектури національного значення: пат. 119527 Україна. №05037/АП/23; заявл. 2.05.2023; опубл. 5.06.2023.
27. Колосок Б. В. Культурна спадщина Перемиля на Волині. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Вип. 1. Рівне, 2008. С. 116–124.
28. Корж Н. В., Басюк Д. І. Управління туристичними дестинаціями: підручник. Вінниця: «ПП «ТД Едельвейс і К.», 2017. 322 с. URL: <http://oridu.odessa.ua/7/7/metoduchni-rek/t/04.pdf> (дата звернення: 30.01.2024).
29. Кот С. Пам'ятка історична. *Енциклопедія історії України*: Т. 8. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.

Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pamiatka_istorychna (дата звернення: 21.03.2024).

30. Котис О. Волинські трикутники Струве: коли астрономія перетинається з історією 18.08.2023. URL: <https://www.hroniky.com/blogs/view/27> (дата звернення: 24.04.2024).

31. Крушинська О. Церква святого Стефана, 1795. URL: <http://www.derev.org.ua/volyn/usychi.htm> (дата звернення: 29.10.2022).

32. Кучинко М. Міста і городища Луцької землі княжої доби у світлі археології. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 414–421. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58372/27-Kuchynko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.04.2024).

33. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волині : навч. посіб. Луцьк, 2010. 316 с.

34. Луцька міська рада. Захоплива подорож у часі. 29.05.2021. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/zakhoplyva-podorozh-u-prostori-ta-chasi> (дата звернення: 20.02.2024).

35. Міщенко О. Ландшафти Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 2 (41). С. 72–77.

36. Мочкін С. Сакральна спадщина римо-католиків Волинської області в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х початку 1970-х років. *Особистість, суспільство, політика* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. Люблін, 2015. С. 130–136.

37. Національний природний парк «Цуманська пуща». URL: <https://knpp.com.ua/article/fizgeo> (дата звернення: 29.01.2024).

38. Наша Парафія. Українська церковна архітектура. Дерев'яне диво України. URL: <https://parafia.org.ua/UCA/derevyani/> (дата звернення: 9.05.2024).

39. Оболенцева Л. В., Росоха Т. В. Стійкий туризм в контексті концепції сталого розвитку економіки. *Сучасні тенденції розвитку індустрії туризму та гостинності у конкурентному середовищі*. Матеріали міжнар. Наук.-практ. Конф.. Харків, 2020. С. 6–8.

40. Павловська Т., Білецький Ю., Степанюк І. Геоморфологічні дослідження Волинської області. *Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Суспільно-географічні чинники»* 5.04.2020 URL: <https://konfgeolutsk.wordpress.com/2020/04/05/%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%84%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C/> (дата звернення: 7.02.2024).

41. Павлусь А. Дмитренко А. Православні храм Луцького району, що мають статус пам'ятки архітектури національного значення в туристичних маршрутах. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 11 листоп. 2022. Луцьк, 2022. С. 419–421.

42. Павлусь А. Залучення православних храмів Луцької територіальної громади до туристичних маршрутів. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVIII. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 331–338.

43. Павлусь А. Ландшафтні ресурси Луцького району Волинської області як об'єкти культурного туризму. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XL Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф. (м. Переяслав, 4 березня 2024 р.). Переяслав, 2024. Вип. 40. С. 91–93.

44. Павлусь А. Пам'ятні хрести Городищенської громади Волинської області як об'єкти нерухомої культурної спадщини і ресурс культурного туризму. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : збірник матеріалів VII Міжнар. Наук. практ. конф. (10 листопада 2023 р) / відп. ред. Голуб Г. С., Зінченко М. О. Луцьк, 2023. С. 472–474.

45. Павлусь А. Перспективні напрямки розвитку мережі туристичних та екскурсійним маршрутів Луцького району. *Волинський музейний вісник* : Науковий збірник : Вип. 13. / упоряд. Є. І. Ковальчук. Луцьк: ПП «Волинська друкарня» 2023. С. 134–137.

46. Павлусь А. Православні храми Луцького району, що мають статус пам'ятки архітектури національного значення в туристичних маршрутах. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : збірник матеріалів VI Міжнар. Наук. практ. конф. (11 листопада 2022 р) / відп. Ред. Голуб Г. С., Зінченко М. О. Луцьк, 2022. С. 419–421.

47. Павлусь А. Туристичний маршрут вихідного дня: село Несвіч та околиці. *Україна у світовому геополітичному та культурному просторі*: Зб. мат. Всеукраїнської наук.-пр. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 21 травня 2021 р.) Луцьк, 2021. С. 125–127.

48. Павлусь А. М., Дмитренко А. А. Експозиція Музею історії сільського господарства Волині. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.практ. конф. (11 листопада 2021 р.) / відп. ред. Голуб Г.С., Зінченко М. О. Луцьк, 2021. С. 482–484.

49. Павлусь А., Дмитренко А. Об'єкти культурної спадщини села Чаруків Волинської області як ресурс культурного і екологічного туризму. *Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень*. Матеріали XVI Міжн. наук.-пр. конф. Луцьк, 2022. С. 138–141.

50. Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період. *Археологічні дослідження Львівського університету*.

Вип. 7. Львів, 2004. С. 159–168.

URL: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/archaeologic/article/view/4320/4707> (дата звернення: 8.02.2024).

51. Патійчук В. Особливості розвитку релігійно-паломницького туризму у Волинській області. *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки*. 2016. С. 72–79.

52. Перелік пам'яток історії Волинської області, що перебувають під охороною держави. Архів відділу давньої, середньовічної та нової історії ВКМ. 2021. 61 с.

53. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Волинської області (пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва). Архів відділу давньої, середньовічної та нової історії ВКМ. 2021. 28 с.

54. План заходів щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму (2021). URL: <https://mkip.gov.ua/news/4932.html> (дата звернення: 21.05.2024).

55. Покоłodна М., Гордієнко Т., Полчанінова І. Туристські ресурси України : підручник. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 222 с.

56. Полянський С. Історія дослідження заболочених ґрунтів Волинської області. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна.. Серія «Екологія»*. Вип. 10 Харків, 2014. С. 67–72.

57. Природно-заповідний фонд Волинської області. Ботанічний заказник «Воротнів». URL: <http://eco.voladm.gov.ua/category/botanichniy-zakaznik-vorotniv/> (дата звернення: 9.02.2024).

58. Природно-заповідний фонд Волинської області. Загальнозоологічний заказник «Бужанівська дача». URL: <http://eco.voladm.gov.ua/category/zagalnozoologichniy-zakaznik-buzhanivska-dacha/> (дата звернення: 9.05.2024).

59. Природно-заповідний фонд України. На вихідні у Ківерцівський національний природний парк «Цуманська пуща». URL: <https://wownature.in.ua/season/kivertsivskyy-natsionalnyy-pryrodnyy-park-tsumanska-pushcha/> (дата звернення: 26.02.2024).

60. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 2.10.2023 р. № 3136-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 21.05.2024).

61. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 23.08.2023 р. № 3334-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення: 7.02.2024).

62. Семенюк Л. Перемилю – Магдебургське право. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. Вип. 4. С. 97–102.

63. Смаль І. В Туристичні ресурси світу : навч. посіб. Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2010. 335 с.

64. У Волинському селі знищують єдину архітектурну пам'ятку. *Волинські новини*. 18.03.2023. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-volynskomu-seli-znyshchuiut-yedynu-arkhitekturnu-pamiatku/> (дата звернення: 7.05.2024).

65. У селі на Волині прибрали старе польське кладовище. *12 Канал*. 31.05.2022. URL: <https://12kanal.com/u-seli-skirche-na-volyni-prybraly-stare-polske-kladovyshhe-video/> (дата звернення: 8.04.2024).

66. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» (2020). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3292020-34717> (дата звернення: 21.05.2024).

67. Україна Інкогніта. Міста і регіони. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista-ta-regiony> (дата звернення: 13.05.2024).

68. Федерація риболовного спорту Волинської області. Річка Липа. URL: <https://rybalka.lutsk.ua/richky-volynskoj-oblasti/richka-lypa> (дата звернення: 10.02.2024).

69. Шабала Я. Православна сакральна архітектура в контексті історико-культурної спадщини Волині. *Волинський благовісник*. Луцьк, 2015. № 3. С. 201–207.

70. Юровчик В. Історія досліджень лісів та лісового господарства Волинської області. *Scientific Journal «ScienceRise»* № 3 (32), 2017. С. 13–16.

71. Kulturminnesøk. Herdla kirkested, Kirkested. URL: <https://www.kulturminnesok.no/kart/?q=&am-county=&lokenk=location&am-lok=&am-lokdating=&am-lokconservation=&am-enk=&am-enkdating=&am-enkconservation=&bm-county=&cp=1&bounds=60.56898994692654,4.949571490287781,60.56745579226832,4.951717257499695&zoom=18&id=84557> (дата звернення: 8.05.2024).

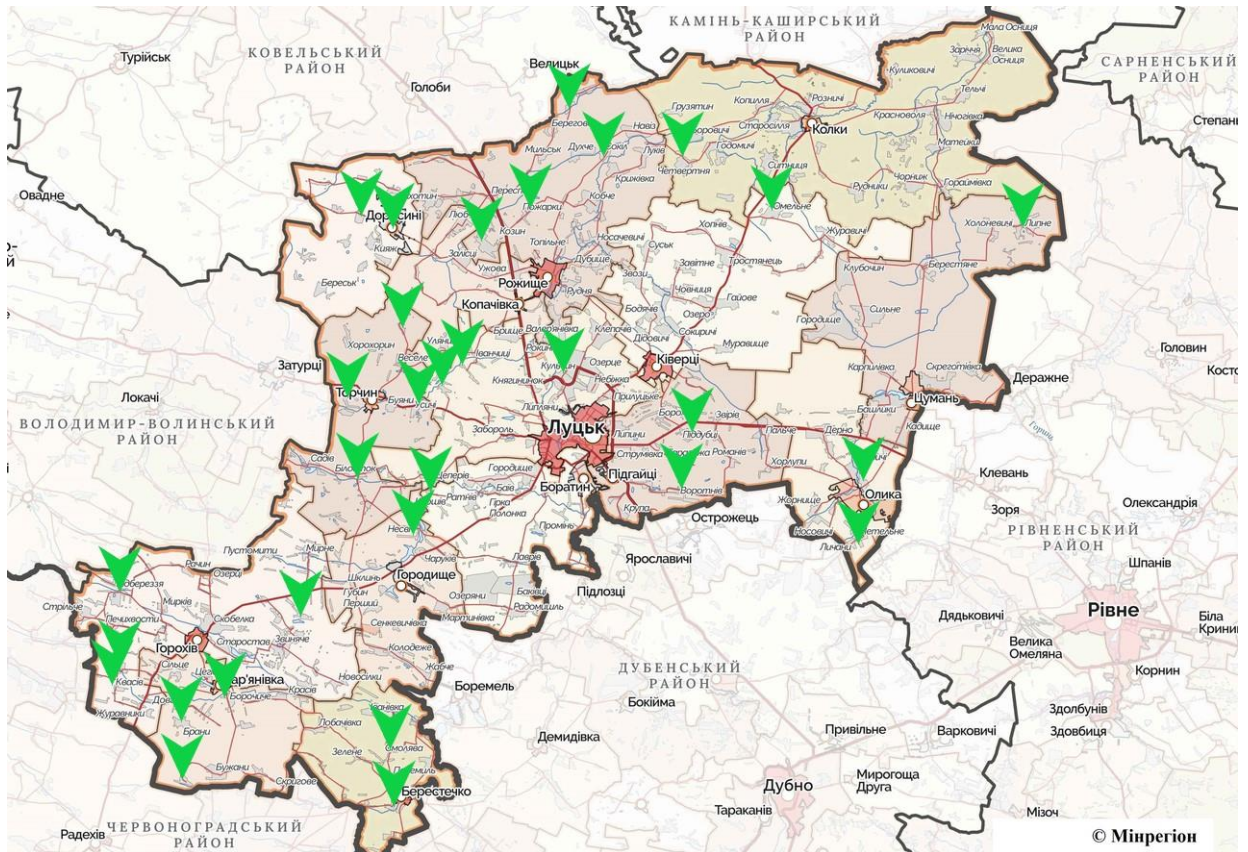
72. National Churches Trust. OldChurches. URL: <https://www.nationalchurchestrust.org/explore/story/oldest> (дата звернення: 7.05.2024).

73. Protecting memory. URL: <http://www.protecting-memory.org/uk/> (дата звернення: 8.04.2024).

74. Zhydychyn Center – Жидичин Центр. Офіційна сторінка Facebook. URL: <https://www.facebook.com/ZhydychynCenter/> (дата звернення: 8.02.2024).

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

КАРТА ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЯКІ МАЮТЬ СТАТУС ПАМ'ЯТОК
АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

ДОДАТОК Б
ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Додаток Б.1

**Порівняльна таблиця пам'яток архітектури національного та місцевого
значення (по видах)**

Вид пам'яток	Кількість пам'яток національного значення	Кількість пам'яток місцевого значення	Загальна кількість
Дерев'яні православні храми	20	35	55
Муровані православні храми	10	20	30
Римо-католицькі костели	3	5	8
Кірхи	–	2	2
Синагоги	–	1	1
Монастирі	1	1	2
Замки, палаци, оборонні споруди	3	2	5
Житлові, адміністративні споруди	1	6	7
Ансамблі	2	4	6
Некропольні споруди	–	1	1
Каплиці	1	1	2
Загальна кількість пам'яток за статусом	41	78	119

Додаток Б.2

Поширення пам'яток історії різних видів у громадах Луцького району Волинської області

Пам'ятки історії	Загальна кількість	1	2	3	4	5	6
Берестечківська	29	12	4	8	4	1	–
Боратинська	18	7	2	8	1	–	–
Городищенська	25	8	4	11	2	–	–
Горохівська	59	23	12	19	–	3	–
Доросинівська	15	8	–	6	–	1	–
Ківерцівська	20	11	2	5	1	–	1
Колківська	67	14	12	36	2	1	1
Копачівська	9	6	2	1	–	–	–
Луцька	24	7	4	8	–	3	2
Мар'янівська	31	5	4	19	2	1	–
Олицька	23	6	2	14	–	–	1
Підгайцівська	29	9	6	13	1	–	–
Рожищенська	43	13	7	20	2	1	–
Торчинська	24	9	4	9	1	–	1
Цуманська	27	7	5	14	1	–	–
Загалом:	443	145	70	191	17	11	6